

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Сірко Роксолана Іванівна

УДК 378.016:159.9-057.86 (043.3)

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ
ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ**

19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Хмельницький – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор, **Потапчук Євген Михайлович**, Хмельницький національний університет, кафедра психології та педагогіки, завідувач кафедри.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Приходько Ігор Іванович**, Національна академія Національної гвардії України, науково-дослідний центр службово-бойової діяльності Національної гвардії України, начальник центру;

доктор психологічних наук, професор **Сафін Олександр Джамільович**, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, науково-дослідний відділ, провідний науковий співробітник відділу;

доктор психологічних наук, професор **Тімченко Олександр Володимирович**, Національний університет цивільного захисту України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру, головний науковий співробітник лабораторії.

Захист відбудеться «14» червня 2019 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 70.852.14 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007.

З дисертацією можна ознайомитись: у бібліотеці Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007; на сайті академії за адресою: www.nadpsu.edu.ua.

Автореферат розісланий «10» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

І. Е. Ковальська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дослідження професійної підготовки майбутніх психологів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) зумовлено низкою проблем.

Перша з них полягає в тому, що збільшується рівень складності надзвичайних ситуацій в Україні і кількість постраждалих осіб. Катастрофічні явища загрожують функціонуванню життєдіяльності людини, призводять до гострих психічних захворювань та розладів нервової системи у людей, які перебували в осередку екстремальних подій. Одним із пріоритетних напрямків державної політики у сфері цивільного захисту є вирішення проблеми доступності психологічної допомоги для різних верств населення, які потерпіли від наслідків надзвичайних ситуацій, що регламентується наказом Міністерства внутрішніх справ України від 31.08.2017 р. № 747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій». Саме це й зумовлює необхідність підготовки великої кількості практичних психологів і соціальних працівників, які могли б надавати екстрену психологічну допомогу.

Друга проблема пов'язана з тим, що нагально постало питання формування особистості студента, її розвитку, створення умов, які забезпечать становлення професійних і творчих здібностей майбутніх фахівців. Деякі складові системи сучасного навчання в закладах вищої освіти – його деіндивідуалізація, універсалізація, надмірна колективізація, зведення до мінімуму неформального спілкування – практично вичерпали свої можливості. Тому професійна підготовка майбутніх фахівців потребує наукового переосмислення та якісно інших підходів до її вивчення.

Третя проблема визначається тим, що у нинішніх соціально-політичних та економічних умовах розвитку суспільства теоретична психологія виявилась неготовою до стрімкого зростання запитів практики. Факультети психології, які функціонують при класичних університетах, готують психологів-теоретиків і дослідників, надають їм фундаментальну освіту, проте не забезпечують спеціальними знаннями, необхідними для роботи в особливих та екстремальних умовах. Саме тому комплексну підготовку майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби необхідно здійснювати на базі закладів вищої освіти ДСНС України, оскільки там можлива продуктивна співпраця кафедр, які забезпечують не лише фахову підготовку, а й знання зі специфіки діяльності в екстремальних умовах.

Четверта проблема зумовлена відсутністю професійного відбору майбутнього психолога при вступі до закладів вищої освіти, де б діагностувалася його придатність до діяльності загалом та до екстремальних умов зокрема. Тому виникла необхідність розробки теоретико-методологічних основ професійної підготовки майбутніх психологів до особливих та екстремальних умов діяльності у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які містили б узгоджену понятійну термінологію, реєстр практичних і теоретичних дисциплін, їх змістовно-логічну наступність, цілі та психодіагностичний інструментарій.

Загальнотеоретичні та методологічні аспекти дослідження професійної підготовки посідають значне місце у працях сучасних дослідників (С. Архангельський, А. Вербицький, В. Давидов, Д. Ельконін, З. Ковальчук, С. Максименко, О. Мороз, Л. Подоляк, В. Попов, Н. Пророк, Н. Шевченко, В. Юрченко). У психологічній науці існує також низка досліджень і теоретичних розробок, присвячених окремим аспектам професійної підготовки особистості до діяльності в особливих умовах: юридичному (Л. Балабанова, В. Барко, М. Костицький, О. Кудерміна, В. Медведєв, Л. Мороз, І. Приходько, О. Столяренко, М. Томчук), військовому (В. Алещенко, О. Волобуєва, Н. Іванова, О. Діденко, А. Караяні, О. Маклаков, В. Осьодло, Є. Потапчук, Л. Снігур, В. Стасюк, О. Торічний), екстремальному (М. Корольчук, В. Крайнюк, М. Кремінь, М. Кришталь, В. Лефтеров, С. Мул, О. Матеюк, С. Олексієнко, Н. Оніщенко, Л. Перелигіна, О. Сафін, Є. Потапчук, О. Тімченко, О. Хміляр, В. Шимко), психології спорту (Л. Волков, В. Воронова, В. Ложкін). У доступних автору дослідженнях також значна увага приділяється питанням професійної підготовки фахівця-психолога, зокрема: її моделям (О. Бондаренко, В. Волошина, В. Єнгаличев, С. Іванова); змістовному наповненню (С. Максименко, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелєва); кваліфікаційному профілю психолога (А. Маркова); критеріям та показникам професійної підготовленості (Н. Іванова, В. Стасюк); мотиваційно-смісловій регуляції (Ж. Вірна); саморегуляції професійного мислення (Н. Пов'якель); формуванню професійної свідомості (Н. Шевченко) та професійної ідентичності (А. Борисюк).

Водночас низка питань, важливих для підготовки практичних психологів оперативно-рятувальної служби, залишається невирішеною: немає єдиної інформаційної системи психологічного забезпечення населення у надзвичайних ситуаціях; не досліджено стрес-чинники діяльності психолога ДСНС України та їх вплив на особистість фахівця; не вивчено його професійну мотивацію. Також недостатньо проаналізовано професійно важливі якості психолога саме для роботи в особливих та екстремальних умовах, не обґрунтовано критерії та методики їх психодіагностики при професійному відборі. Окрім того, недостатньо розроблено змістовне наповнення навчальних курсів для підготовки майбутнього психолога оперативно-рятувальної служби, у методологічному аспекті недостатньо висвітлено спеціалізовану навчальну практику та прикладні засади використання сучасних психотерапевтичних технологій у освітньому процесі.

Аналіз науково-психологічної літератури дає підстави стверджувати, що підготовка майбутніх психологів до роботи в особливих та екстремальних умовах недостатньо вивчена і потребує фундаментального теоретико-методологічного обґрунтування та емпіричного дослідження. Науковий інтерес складають: структура цього феномену, критерії та показники оцінювання; модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби; концептуально-дидактичні та змістовно-операційні положення щодо формування змісту спеціалізованих дисциплін; прикладні засади використання сучасних психотерапевтичних технологій у освітньому процесі.

Отже, **наукова проблема** полягає в необхідності розроблення концептуально обґрунтованих теоретико-методологічних основ професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, спрямованих на розв'язання виявлених суперечностей і модернізацію освітнього процесу в закладах вищої освіти ДСНС України. Актуальність означеної проблеми зумовила вибір теми дисертаційної роботи «Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності в межах науково-дослідної роботи «Психолого-педагогічні технології підготовки фахівців до діяльності в особливих умовах та її психологічний супровід» (державний реєстраційний номер 0116U005307 від 08.06.2016 р.). Роль здобувача у виконанні цієї роботи полягає в розробленні технологій підготовки майбутніх психологів до діяльності в особливих та екстремальних умовах.

Тему дисертації затверджено вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 19 від 25.10.2013 р.) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 26.11.2013 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні та розробленні теоретико-методологічних основ професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в особливих та екстремальних умовах.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати стан розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці, визначити сутність базових понять дослідження професійної підготовки майбутніх психологів.

2. Емпірично дослідити чинну систему професійного психофізіологічного відбору абітурієнтів у закладах вищої освіти ДСНС України та адаптувати її для абітурієнтів-психологів.

3. Обґрунтувати концептуальні основи системи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, визначити її структуру, критерії оцінювання та показники.

4. Теоретично обґрунтувати і розробити структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби в закладі вищої освіти ДСНС України.

5. Експериментально дослідити специфіку та стрес-чинники діяльності психолога оперативно-рятувальної служби, розробити акмеограму психолога ДСНС України.

6. Емпірично дослідити індивідуально-психологічні характеристики студентів-психологів та їхній вплив на рівень професійної підготовленості.

7. На основі авторської структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби розробити та

апробувати спеціалізовані навчальні курси, психокорекційні та психопрофілактичні тренінги, спрямовані на формування у студентів знань і вмінь професійно-екстремальної діяльності та навичок керування власними емоційними станами.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в особливих та екстремальних умовах.

Провідна ідея і концепція дослідження. Провідна ідея дослідження полягає у необхідності розроблення такої системи забезпечення якості професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, яка враховувала б специфіку діяльності в особливих та екстремальних умовах та розвивала професійно важливі якості майбутніх фахівців. Обґрунтування цієї ідеї здійснюється на основі взаємопов'язаних концептів: методологічного, теоретичного, методичного.

Методологічний концепт розкриває взаємозв'язок різних підходів наукової методології, які у комплексному поєднанні забезпечують вирішення проблеми професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби. Зокрема:

- праксеологічний підхід, який аналізує діяльність в аспекті її ефективності (П. Зуєв, Т. Котарбінський, Т. Пшоловський та інші);

- системний підхід до вивчення професійного становлення особистості (Г. Андрєєва, О. Бодальов, Є. Ільїн, Н. Кузьміна, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн та інші);

- діяльнісний підхід, який реалізує принцип єдності свідомості та діяльності (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко, К. Платонов, С. Рубінштейн) і принцип розвитку особистості в діяльності (Г. Костюк, С. Максименко, І. Маноха, В. Рибалка, С. Рубінштейн та інші);

- особистісно-діяльнісний підхід як основа організації освітнього процесу (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, В. Лозова, С. Рубінштейн, І. Якиманська та інші); наукові праці з питань професійної підготовки і розвитку фахівця-психолога, її моделей і закономірностей педагогічного процесу та розвитку (О. Бондаренко, Ж. Вірна, В. Волошина, С. Максименко, В. Панок, Н. Пов'якель, В. Татенко, Н. Чепелєва, Н. Шевченко та інші);

- наукові праці в галузі екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки, теоретико-методологічні положення яких пов'язані з дослідженням психологічних аспектів діяльності в особливих умовах і детермінант професійної підготовки фахівців ризиконебезпечних професій (М. Козяр, В. Лефтеров, О. Матеюк, С. Олексієнко, Н. Оніщенко, В. Осьодло, Є. Потапчук, І. Приходько, О. Сафін, О. Тімченко, М. Томчук та інші).

Теоретичний концепт визначає системність аналізу основних ідей та складових, що розкривають безпосередній зв'язок теоретичних положень концепції з практикою професійної підготовки майбутніх психологів

оперативно-рятувальної служби. Теоретичні засади дисертаційного дослідження становлять: теорії особистості у вітчизняній та зарубіжній психології і сучасні підходи до дослідження її структури, індивідуальних особливостей та становлення в період пізньої юності (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Божович, Т. Ільїна, Г. Костюк, В. Москалець, В. Панок, А. Петровський, Т. Титаренко та інші); наукові праці в галузі психології та педагогіки вищої школи, розвиваючого та проблемного навчання (А. Вербицький, З. Ковальчук, С. Максименко, О. Мороз, К. Олександренко, Л. Подоляк та інші); наукові праці в галузі професійного відбору, професійної придатності та психологічної готовності особистості до діяльності в особливих умовах (В. Бодров, А. Єна, Є. Клімов, О. Кокун, Н. Макаренко, І. Приходько, Є. Псядло, Л. Шафран та інші); теоретичні положення та підходи до проведення психологічного тренінгу (Л. Балабанова, О. Бондаренко, В. Лефтеров, В. Москалець, Л. Перелигіна, Н. Чепелева, С. Яковенко, Т. Яценко та інші).

Методичний концепт передбачає поєднання положень методологічного і теоретичного концептів та забезпечує науково-прогностичне обґрунтування, експериментальну перевірку та експертне оцінювання запропонованої структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що підвищення рівня підготовленості майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби у закладах вищої освіти ДСНС України буде результативним, якщо цей процес здійснювати на основі авторської структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби. Це потребує розгляду проблеми дослідження на чотирьох методологічних рівнях (філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому, технологічному), визначення критеріїв і показників професійної підготовки, впровадження психодіагностичних, навчальних, психопрофілактичних та психокорекційних технологій у освітній процес.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань використано комплекс методів:

– *теоретичні методи*: теоретико-аналітичне вивчення наукових джерел; термінологічний аналіз – для визначення та конкретизації базових понять дослідження; моделювання – з метою створення структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби;

– *емпіричні методи*: спостереження; констатувальний і формувальний експерименти (метод експертних оцінок, анкетування, психодіагностичне тестування – для діагностики емоційної стійкості, акцентуацій характеру, рівня реактивної та особистісної тривожності, поведінки у стресових ситуаціях, суб'єктивного контролю, емоційних станів та емоційного вигорання);

– *методи математичної обробки даних*: описові методи математичної статистики, кореляційний та факторний аналізи для визначення стрес-чинників діяльності психолога оперативно-рятувальної служби, професійно важливих

якостей майбутнього психолога та їх розвитку в процесі професійної підготовки (r - коефіцієнт кореляції Пірсона, Т-критерій Вілкоксона).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

науково обґрунтовано концептуальні основи системи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби та визначено основні критерії оцінювання: діяльнісно-операційний, особистісно-мотиваційний, змістовно-інформаційний і відповідні їм показники ефективності;

розроблено структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби;

розкрито стрес-чинники діяльності психолога оперативно-рятувальної служби у повсякденних та в екстремальних умовах;

виявлено та систематизовано індивідуально-психологічні характеристики майбутніх психологів, що детермінують їхню успішність у навчанні;

удосконалено: акмеограму психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій; критерії діагностики рівня підготовленості випускників-психологів закладів вищої освіти ДСНС України; трактування понять: «професійна підготовка майбутнього психолога оперативно-рятувальної служби», «професійно-екстремальна підготовка», «професійно-екстремальне завдання»;

подальшого розвитку набули: методи психокорекційної та психопрофілактичної роботи з майбутніми психологами, які спрямовані на профілактику адиктивної поведінки і формування в них навичок керування власними емоційними станами; наукові уявлення про конкретно дисциплінарні принципи професійної підготовки майбутніх психологів до діяльності в особливих та екстремальних умовах; організація та проведення професійного відбору абітурієнтів у закладах вищої освіти ДСНС України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблені та впроваджені в освітній процес: авторські навчальні курси – «Психологія діяльності в особливих умовах», «Психологічна підготовка та професійний відбір до дій в екстремальних умовах», «Психологія кризових ситуацій», «Психологія безпеки», «Психологія посттравматичної реабілітації», «Юридична психологія», «Психологія спорту»; спеціальні психокорекційні та психопрофілактичні тренінги – «Профілактика адиктивної поведінки», «Тренінг саморегуляції», «Тренінг професійно-екстремальної готовності»; методичні рекомендації – «Ознайомча практика з професійно-екстремальної діяльності курсантів та студентів II курсу за напрямом підготовки 6.030103 «Практична психологія» на посаді диспетчера навчальної пожежно-рятувальної частини львівського державного університету безпеки життєдіяльності», «Виробнича практика з психокорекції курсантів та студентів IV курсу за спеціальністю 053 «Психологія» на посаді фахівця відділу соціально-гуманітарної роботи Центру забезпечення діяльності ГУ (У) ДСНС України в областях», «Виконання дипломних робіт зі спеціальності 053 «Психологія (практична психологія)». Ці навчально-методичні розробки можуть

використовуватися у процесі професійної підготовки і науково-дослідній роботі студентів, аспірантів у закладах вищої освіти, а також у системі підвищення кваліфікації кадрів.

Удосконалена акмеограма психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій та розроблені «Методичні рекомендації для проведення психофізіологічного дослідження вступників до Львівського державного університету безпеки життєдіяльності», «Методичні рекомендації для проведення психолого-професійного тестування на базі психолого-тренувального центру Львівського державного університету безпеки життєдіяльності», «Психологічні особливості проведення співбесіди з кандидатами на вакантні посади», «Профілактика суїцидальної поведінки серед особового складу МНС», «Корпоративна культура працівників ДСНС України», «Методические рекомендации к тренинговому занятию с журналистами по психологическим аспектам поведения в экстремальных условиях» можуть бути корисними в діяльності психологічних служб закладів вищої освіти сектору безпеки України з метою проведення професійного відбору абітурієнтів і діагностики професійно важливих особистісних якостей майбутніх фахівців.

Результати дисертаційної роботи впроваджено: у роботу Департаменту персоналу ДСНС України (акт впровадження від 17.05.2017 р.), Українського науково-дослідного інституту медицини транспорту МОЗ України (акт впровадження від 12.12.2017 р.); у навчальний процес Національної академії внутрішніх справ (акт впровадження від 17.05.2017 р.), Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (акт впровадження № 016/206 від 24.05.2017 р.), Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 14.11.2017 р.), Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт впровадження від 21.11.2017 р.), Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження від 13.12.2017 р.), Львівського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження № 82 від 26.12.2017 р.), Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (акт впровадження № 7-46 від 04.01.2018 р.), Військової академії (м.Одеса) (акт впровадження від 21.01.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі подані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно. У роботах, які написані у співавторстві, особисто здобувачу належать: у статті [2], [24] – виокремлення особливостей агресивної поведінки курсантів; у статті [3] – аналіз особистісних характеристик курсантів різних рівнів навчання; у тезах [23], [40] і статті [45] – обґрунтування психологічних показників професійно-екстремальної підготовки та їх аналіз; у тезах [30], [37], [38], [44] – розроблення тренінгових технологій та узагальнення результатів дослідження; у тезах [25], [26], [27], [29], [36], [39], [43] – основні ідеї дослідження, підбір дослідницького інструментарію та узагальнення результатів; у практикумі [46] – розкриття сутності експериментальних планів, інтерпретація та оформлення результатів наукового дослідження; у методичних рекомендаціях [48], [49], [50], [51] – розроблення

тренінгових технологій; у методичних рекомендаціях [47] та [52] – обґрунтування психологічних методів дослідження професійної придатності; у практикумі [54] – розгляд методів діагностики індивідуальних властивостей особистості; у методичних рекомендаціях [63] – обґрунтування структури дипломної роботи й експериментальних методів дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на наукових і науково-практичних конференціях:

міжнародних – «Актуальні проблеми психофізіології на транспорті» (м. Львів, 2008 р.), «Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність» (м. Львів, 2010, 2011 рр.), «Актуальні проблеми технічних та соціально-гуманітарних наук у забезпеченні діяльності служби цивільного захисту» (м. Черкаси, 2013 р.), «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (м. Тернопіль, 2013 р.), «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» (м. Львів, 2013 р.), «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2013 р.), «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм» (м. Северодонецьк, 2015 р.), «Управління безпекою на воді» (м. Львів, 2015 р.), «Вища освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (м. Київ, 2015 р.), «Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації» (м. Львів, 2016 р.), «Сучасна психологія: теорія і практика» (м. Чернігів, 2017 р.), «Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень» (м. Київ, 2017 р.), «Ratownictwo Medyczne I Medycyna Ratunkowa w Polsce I na Ukrainie» (Starogard Gdanski, 2017), «Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи» (м. Львів, 2017 р.), «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (м. Суми, 2018 р.);

всеукраїнських – «Регіональні аспекти професійної орієнтації в умовах профільного навчання» (м. Львів, 2008 р.), «Особистість в екстремальних умовах» (м. Львів, 2011, 2012, 2013, 2015, 2017 рр.), «Гуманітарні аспекти формування особистості» (м. Львів, 2012 р.), «Актуальні питання організації роботи щодо захисту прав дітей» (м. Львів, 2012 р.), «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (м. Хмельницький, 2013 р.), 15-та Всеукраїнська науково-практична конференція рятувальників (м. Київ, 2013р.), «Освітньо-наукове забезпечення правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 2013 р.), «Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи» (м. Одеса, 2016 р.), «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (м. Львів, 2016, 2017 рр.), «Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні» (м. Львів, 2017 р.), «Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку» (м. Київ, 2017 р.);

міжвузівських – «Проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Черкаси, 2013 р.), «Стратегія реформування організації цивільного захисту» (м. Київ, 2018 р.);

а також на *науково-практичному семінарі «Особистість в екстремальних умовах»* (м. Львів, 2008 р.), *круглому столі «Психологія комунікації і впливу в управлінській діяльності»* (м. Львів, 2010 р.), *навчально-методичних зборах практичних психологів МНС України* (м. Львів, 2011 р., м. Хмельницький, 2012 р.)

Публікації. Основні результати дослідження за темою дисертації опубліковано в 63 наукових працях, із них 1 монографія, 15 наукових статей (2 – у співавторстві) – у фахових виданнях України в галузі психології, 5 статей – у періодичних виданнях іноземних держав, 23 публікації (14 – у співавторстві) – у матеріалах наукових конференцій, 2 практикуми, 9 методичних рекомендацій.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу» зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології – захищено у 2002 році в Інституті психології імені Г. С. Костюка, її матеріалів у тексті докторської дисертації не використано.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 687 найменування, та 14 додатків (окремим томом на 130 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 602 сторінки. Обсяг основного тексту складає 388 сторінок і містить 52 рисунків на 7 сторінках та 30 таблиць на 28 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **першому розділі** – «Підготовка майбутніх психологів до професійної діяльності в особливих та екстремальних умовах: теоретико-методологічний аналіз проблеми» – розглянуто і проаналізовано стан розробки проблеми професійної підготовки особистості у філософській, медичній, психологічній та педагогічній літературі; розкрито основні теоретичні підходи в дослідженні професійної підготовки; з'ясовано структуру та зміст цього феномену.

Проведений аналіз наукової літератури з проблеми дослідження свідчить, що відсутній єдиний підхід до визначення поняття «професійна підготовка». Існують дослідження, в яких професійна підготовка трактується як: процес розвитку особистості професіонала (Є. Клімов, Г. Ложкін, В. Рибалка); формування професійної придатності (В. Бодров, Ю. Забродін, В. Рибніков) і готовності (О. Бикова, В. Стасюк) індивіда до екстремальної діяльності; цілісний педагогічний процес, який вирішує триєдине завдання – навчання, виховання, розвиток (М. Козяр, О. Столяренко); спланований соціально-психологічно детермінований процес, пов'язаний із навчанням у закладах вищої освіти і з формуванням професійно важливих індивідуально-психологічних якостей (С. Іванова, Н. Іванова).

Показано, що професійна підготовка ґрунтується на широких психолого-педагогічних уявленнях про її зміст, структуру та функції. Так, нині висвітлено: компоненти професійної підготовки (М. Козяр) та її види (О. Бикова, М. Козяр); педагогічні технології (А. Вербицький, В. Давидов, С. Сисоєва, П. Сікорський); мета, завдання, засоби, зміст і форми, суб'єкти та об'єкти педагогічного

процесу (А. Алексюк, А. Глузман, В. Гуревич, М. Дяченко, З. Ковальчук, М. Нецадим), його умови (А. Литвин, М. Фіцула, В. Ягупов) і принципи (М. Козяр, О. Столяренко); методи, програми і процедури навчальної діяльності (А. Алексюк, Ю. Бабанський, П. Підкасистий, І. Харламов); проблеми виховання студентської молоді (М. Коваль, М. Козяр); рівні професійно-педагогічного спілкування (Г. Микитюк, Ю. Уварова); структура педагогічних взаємин викладача і студента (І. Булах, З. Ковальчук); стадії розвитку суб'єкта професійного становлення (Є. Клімов) та його соціально-психологічна адаптація (О. Іванова). З огляду на складність і багатозначність феномену професійної підготовки констатовано, що однозначної точки зору на визначення її структури не існує.

Констатовано, що однією з найбільш ефективних складових професійної підготовки персоналу в різних галузях діяльності дослідники вважають психотренінг, психокорекцію, психотерапію, психопрофілактику як провідні методи психологічного впливу на професійне становлення майбутнього фахівця (Л. Балабанова, О. Бондаренко, В. Лефтеров, В. Москалець, Л. Перелигіна, Л. Петровська, Н. Чепелева, С. Яковенко, Т. Яценко). Втім технології, які забезпечували б фахове зростання майбутнього психолога оперативно-рятувальної служби і підвищували особистісний потенціал до роботи в екстремальних умовах, розроблено недостатньо.

З'ясовано, що плідно розробляються також теоретико-методологічні аспекти професійного становлення психолога. Так, у спеціалізованій літературі проаналізовано основні концептуальні підходи, концепції та моделі підготовки, які хоча і суттєво розрізняються між собою, але вносять значний внесок у розробку цієї проблеми. Вагомим теоретико-емпіричним підходом при підготовці психологів є особистісно-діяльнісний (Н. Коломінський), який дозволяє подолати суперечності між теорією і практикою, поєднати їх у процесі фахового становлення. Системний підхід, використаний для аналізу формування готовності психолога у спорті (О. Черепехіна), розглядає сферу практики психолога не як реалізацію сукупності окремих функціональних обов'язків спеціаліста, а як окрему систему, що вимагає відповідного вивчення. Компетентнісний підхід, при якому вивчаються становлення психологів для галузей освіти (Н. Чепелева) та юриспруденції (В. Єнгаличев), визначає компетентність як здатність особистості успішно виконувати професійні завдання. Екзистенційно-гуманістичний і суб'єктцентричний підходи, окреслені при підготовці психологів (С. Іванова), дозволяють вирішувати екзистенційні проблеми, які виникають у діяльності в екстремальних умовах. Заслуговує на увагу також концепція особистісно-професійного розвитку психологів в системі вищої освіти (Л. Темнова), яка підкреслює формування професійно важливих якостей майбутнього спеціаліста в процесі навчання.

Теоретико-методологічний аналіз наукових джерел засвідчує, що успішно розробляються також моделі підготовки психологів до різних видів діяльності. Серед існуючих на сьогодні моделей підготовки психологів найбільш повно розроблені: компетентнісна – для юридичних психологів (В. Єнгаличев), очно-дистанційна модель – для психологів у системі післядипломної освіти

(О. Брюховецька), структурно-компонентна – для майбутнього викладача дошкільної педагогіки і психології (Л. Козак), концептуальна модель психологічних технологій (В. Волошина). Зазначені констатації потребують додаткового вивчення, оскільки повністю не розкривають усі аспекти проблеми професійної підготовки психолога екстремального профілю діяльності. Встановлено, що вивчаються також окремі аспекти проблеми підготовки психологів: зміст підготовки і професійне становлення особистості (В. Панок); професійна компетентність (Н. Чепелева) та майстерність (З. Ковальчук, І. Матійків); кваліфікаційний профіль (А. Маркова); критерії професійної підготовленості (С. Іванова, Н. Оніщенко, В. Стасюк) і показники психологічної готовності до діяльності (А. Осипова, Я. Чаплак); організаційні принципи й організаційно-управлінські моделі діяльності психологічної служби (В. Панок); мотиваційно-сміслова регуляція (Ж. Вірна); саморегуляція професійного мислення (Н. Пов'якель); формування професійної свідомості (Н. Шевченко).

Обґрунтовано, що професійну підготовку майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби необхідно здійснювати з позиції урахування специфіки екстремальної діяльності та її стрес-чинників. У спеціальній літературі досліджуються особливості поведінки людини у надзвичайних ситуаціях, стресогенні чинники, психологічне забезпечення діяльності, готовність, придатність, професійна та функціональна надійність персоналу при виконанні завдань в умовах, що потребують граничної мобілізації фізичних, психічних та моральних якостей особистості (О. Волобуєва, М. Козяр, М. Корольчук, М. Кришталь, О. Кудерміна, О. Матеюк, С. Олексієнко, Н. Оніщенко, В. Осьодло, Л. Перелигіна, Є. Потапчук, І. Приходько, В. Садковий, О. Сафін, Л. Снігур, О. Столяренко, О. Тімченко, М. Томчук). На основі наукових надбань визначено організаційні форми, функції та типові завдання, які має виконувати практичний психолог (І. Вачков, Т. Ільїна, С. Максименко, А. Маркова, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелева). Окрім загальних виокремлюються також специфічні функції практичного психолога у системі ДСНС України (С. Іванова, Н. Оніщенко): реадaptaційна; функція екстреної психологічної допомоги населенню; функція немедикаментозної корекції психічних посттравматичних розладів; функція психологічного супроводу повсякденної діяльності працівників ДСНС України. Науковцями приділяється також увага окремим аспектам роботи психолога у різних галузях екстремальної діяльності: наданню екстреної психологічної допомоги психологами оперативно-рятувальної служби (С. Іванова, Н. Оніщенко), вивченню професійної придатності психологами внутрішніх військ та Національної гвардії Міністерства внутрішніх справ України (І. Приходько), психодіагностичному інструментарію психолога Служби безпеки України і Збройних сил України (О. Сафін), особистості практичного психолога Міністерства внутрішніх справ України (О. Романенко), психологічній готовності психолога до професійної діяльності у спорті (О. Черепехіна).

Як свідчить попередній аналіз психолого-педагогічних досліджень, успішність професійної підготовки майбутнього психолога можлива лише за

умови певного рівня розвитку професійно важливих якостей. Більшість авторів підкреслює важливість у діяльності психолога особистісних рис, які відповідають за гнучкість у взаємодії, оскільки психолог є суб'єктом допомагаючої діяльності: безумовне прийняття іншої людини (О. Корабліна); комунікабельність (С. Іванова); емпатійність і вміння слухати (Л. Кияшко); вміння сприймати іншу людину та здатність до рефлексії (Н. Пов'якель, Н. Чепелева); здатність до швидкої адаптації (Б. Богоявленська) та антиципації (І. Батраченко). Водночас, як підкреслює С. Іванова, роль психолога оперативно-рятувальної служби в силу специфіки екстремальної діяльності є амбівалентною, оскільки він повинен уміти підпорядковуватись, бути авторитарним та домінантним. У наукових джерелах робляться спроби класифікації професійно важливих якостей і розробляються моделі спеціаліста-психолога, проте єдиної точки зору на їхню природу не існує. Так, А. Маркова у моделі виокремлює три компоненти: професіограму, професійно-посадові вимоги, кваліфікаційний профіль. У тривекторній моделі структури особистості практичних психологів Н. Чепелевої і Н. Пов'якель виокремлюється мотиваційно-цільова, когнітивна, операційно-технологічна, комунікативно-рольова, регуляційна складові. С. Максименко вносить у модель практичного психолога низку вмінь: гностичні, діагностичні, інтерактивно-комунікативні, дидактичні, проектувальні, вміння проводити експертизу і корекцію.

Доведено, що ключовим поняттям у професійному становленні особистості дослідники вважають професійну придатність, яка визначається у процесі професійного відбору для забезпечення взаємовідповідності людини професії (В. Бодров, А. Єна, Є. Клімов, О. Кокун, М. Корольчук, В. Медведєв, І. Приходько, Є. Псядло, Л. Шафран). Професійна придатність до конкретної трудової діяльності, перш за все, відображає процес вибору майбутньої професії на основі діагностики можливостей особистості успішно її засвоїти, а також розвитку комплексу професійно важливих якостей, які формуються у процесі підготовки (В. Бодров). В аспекті професійного відбору використовується метод професіографії (В. Бодров, Л. Шафран). Робляться спроби створити професіограму, психограму й акмеограму практичного психолога в різних галузях практики, зокрема юриспруденції (В. Єнгаличев, О. Романенко, О. Шевченко), освіти (А. Маркова, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелева), спорті (Г. Ложкин, О. Черепехіна), психологів ДСНС України (Ю. Серєда). Існують дослідження, у яких розглядають питання професійного відбору в контексті підготовки. Так, О. Бондаренко відзначає важливість особистісної та професійної підготовки психолога-практика, де одним з основних аспектів є первинний відбір професійно придатних кандидатів.

Вважаємо, що проведений науково-методологічний аналіз професійної підготовки дозволив нам якісно вивчити і розкрити сутність об'єкту дослідження та підійти до створення концептуальних основ і моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби.

У **другому розділі** – «Організація роботи та обґрунтування теоретико-методологічних основ структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби» – розкрито

методологію дослідження та обґрунтовано структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, визначено методи й охарактеризовано експериментальну вибірку.

Професійну підготовку майбутнього психолога оперативно-рятувальної служби ми розглядаємо як систему професійного становлення особистості, зумовлену зовнішніми та внутрішніми чинниками, пов'язану з навчанням у закладах вищої освіти ДСНС України, у результаті якого вона набуває фундаментальних знань, умінь і навичок з обраної спеціальності та комплекс індивідуально-психологічних властивостей, які детермінують її професійну придатність до спеціальностей напряду «людина-людина» і до роботи в особливих та екстремальних умовах.

Теоретико-методологічною стратегією дослідження є багаторівнева методологія, де на філософському рівні покладено праксеологію, що розглядає діяльність з точки зору її ефективності; на загальнонауковому рівні – системний підхід, який дає можливість аналізувати професійну підготовку як цілісну систему з її елементами і системотвірними зв'язками; на конкретно-науковому рівні – особистісно-діяльнісний підхід, який передбачає взаємозумовленість особистісного та діяльнісного аспектів професійної підготовки; на технологічному рівні – принципи і методи екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки.

Перший рівень методології, який визначає вихідну філософську позицію, базується на праксеологічному підході (Т. Котарбінський, Т. Пшоловський, П. Зуєв), де основним принципом є *принцип ефективності* (Т. Котарбінський, Т. Пшоловський). Оцінювання ефективності професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, на нашу думку, доцільно здійснювати за трьома напрямками: по-перше, експертна оцінка змістовно-інформаційного наповнення навчального плану майбутніх психологів (об'єктивна оцінка); по-друге, діагностика рівня підготовленості випускника (об'єктивна оцінка); по-третє, самі випускники оцінюють отримані ними знання та навички (суб'єктивна оцінка). Результатом професійної підготовки виступає відповідний рівень підготовленості майбутнього фахівця (Н. Оніщенко, В. Стасюк) або його готовність (О. Бикова, А. Федорчук, О. Черепехіна), компетентність (В. Єнгалічев, Н. Чепелева), рівень сформованості відповідних знань та вмінь (С. Максименко, Є. Карпенко). На нашу думку, компетентність і готовність до діяльності доцільно розглядати в уже працюючих психологів, а у випускників закладів вищої освіти доцільно діагностувати рівень підготовленості на основі запропонованого нами комплексного показника, де враховується середній бал успішності, професійна мотивованість і розвиток професійно важливих особистісних якостей.

У межах праксеологічного підходу було здійснено пошук чинників та умов, які підвищують ефективність діяльності, що взаємопов'язано з *принципами оптимізації* (Ю. Бабанський) та *адекватності* (Т. Пшоловський), тобто змістовно-інформаційна її складова має бути максимально наближена до заданого взірця. У нашому дослідженні взірцем виступає професійна діяльність психолога ДСНС України, тому важливим є ґрунтовний аналіз цієї діяльності,

визначення її основних завдань та функцій з метою врахування їх при розробці спеціалізованих навчальних курсів, які сформують у студентів здатність до адекватного прийняття рішень у ситуаціях професійного вибору. Водночас, не кожний фахівець, навіть із високим рівнем знань, може виконувати професійну діяльність в особливих та екстремальних умовах, тому необхідною є також наявність у майбутнього спеціаліста професійно важливих особистісних якостей, які доцільно було б діагностувати при первинному професійному відборі під час вступної компанії в заклади вищої освіти, та їхній розвиток у процесі подальшої підготовки.

Другий рівень методології – це рівень загальнонаукових підходів. У нашому дослідженні на загальнонауковому рівні ми використовували системний підхід (Б. Ломов, О. Бодальов, А. Петровський), що дає можливість трактувати професійну підготовку як комплексну технологічну систему, яка у структурному плані становить собою складне взаємозалежне і взаємодіюче поєднання сукупності етапів та елементів, які виконують певні завдання, мають певний зміст, цілі, умови, організаційні форми, методи та прийоми, методиками, зв'язки між ними, засоби і функції, педагогічні технології, що забезпечують формування професійної підготовленості особистості до діяльності в особливих та екстремальних умовах. Відповідно до *принципів структурності та системності* (Л. Виготський, Б. Ломов, Г. Щедровицький) системність цієї технології, на наш погляд, зумовлюється: по-перше, наявністю визначених нами структурних компонентів професійної підготовки; по-друге, збереженням впродовж усього навчального процесу єдиного предмету «Психологія діяльності в особливих умовах», що виконує роль системо-утворювального чинника. Реалізуючи *принцип неперервності та наступності* (Р. Даве, О. Мороз, Н. Ничкало, С. Гончаренко), забезпечується єдність етапів професійної підготовки, взаємозалежність різних її видів та міжпредметних відносин, їх доцільність та наступність, зв'язки між навчанням і розвитком, між методами, методиками і технологіями освітнього процесу, методами управління ним і його специфічними механізмами.

На нашу думку, структурно-функціональна модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби має окреслювати три важливі аспекти, які визначають її суть: діяльність в особливих та екстремальних умовах, пов'язана з цільовим завданням; особистість психолога-професіонала, що визначає акмеологічне завдання; психолого-педагогічне забезпечення професійної підготовки, яке детермінує методологічне завдання. Вважаємо, що професійну підготовку доцільно розглядати з точки зору готовності особистості до діяльності, яку даний індивід буде здійснювати в особливих та екстремальних умовах. Так, О. Бикова виокремлює різні види готовності, які, у свою чергу, включають відповідні компоненти і види підготовки. Погоджуючись з автором у концептуальному підході до трактування підготовки, ми пропонуємо свої критерії та показники професійної підготовки психологів оперативно-рятувальної служби:

- *діяльнісно-операційний критерій*, що враховує специфіку стресогенної роботи і здатність спеціаліста застосовувати професійні вміння в особливих та

екстремальних умовах. *Показники:* структура та стрес-чинники професійної діяльності психолога оперативно-рятувальної служби. *Результат:* достатній рівень професійної придатності майбутнього психолога до ризиконебезпечних професій, який діагностується у процесі професійного відбору;

- *особистісно-мотиваційний критерій*, де розглядаються індивідуально-психологічні властивості майбутніх спеціалістів та інтерес до діяльності. *Показники:* професійно важливі якості особистості. *Результат:* динаміка розвитку когнітивних, характерологічних, мотиваційних професійно важливих якостей в процесі психокорекційної та психопрофілактичної роботи;

- *змістовно-інформаційний критерій* як інтегрована система професійних знань про сутність роботи психолога оперативно-рятувальної служби. *Показники:* професійні знання, вміння та навички. *Результат:* сформованість загальнонаукових, прикладних та професійно-екстремальних знань, вмінь та навичок в процесі навчальної діяльності.

Високий рівень підготовленості фахівця може сформувати лише така модель підготовки, яка би вбирала в себе запити діяльності у надзвичайних умовах, фундаментальні знання з різних галузей психологічної науки, високий рівень професійної придатності, домінуючу мотивацію та наявність професійно важливих якостей, що сформує відповідний рівень підготовленості. Тому в структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, ми пропонуємо включити такі *структурні компоненти* – професійний відбір (на пропедевтичному етапі); навчання, психокорекційна та психопрофілактична робота (на основному етапі). У нашому дослідженні пропедевтика виконує підготовчу функцію, в якості засобів реалізації якої ми пропонуємо вводити професійний відбір, який необхідно здійснювати під час вступу абітурієнтів у заклади вищої освіти. Вважаємо, що саме ідея професійного відбору як компоненту професійної підготовки має неабияке значення для підвищення її ефективності.

Третій рівень методології містить сукупність ідей, що безпосередньо стосуються психології та є базою для вирішення досліджуваної проблеми. Ми дотримуємося методологічного принципу особистісно-діяльнісного підходу, де реалізуються *принцип єдності свідомості та діяльності* (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, К. Платонов, С. Рубінштейн) і *принцип розвитку особистості в діяльності* (Г. Костюк, С. Максименко, В. Рибалка, С. Рубінштейн). Згідно з вищезазначеним підходом, навчальна діяльність майбутнього психолога є особистісно-орієнтованою, оскільки саме через призму власної особистості психолог реалізує свою професійну діяльність та, водночас, формується і розвивається сам як особистість. У процесі реалізації особистісно-діяльнісного підходу ми керувалися *принципом індивідуального підходу* (Я. Коменський, Й. Песталоцці), при якому в центрі знаходиться особистість студента з його неповторними індивідуальними властивостями. Виходячи з цього положення, комплексне моделювання навчального процесу повинно включати психокорекційну та психопрофілактичну роботу, яка в процесі підготовки реалізується у вигляді тренінгів, що дає змогу, по-перше, організувати навчальний процес на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; по-

друге, надати можливість індивідуального розвитку і саморозвитку особистості студента, забезпечити умови становлення його творчих здібностей та професійно важливих якостей; по-третє, сформувати у майбутніх психологів професійні навички психоконсультативної роботи.

До четвертого рівня методології належать конкретні внутрішньо дисциплінарні принципи екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки, оскільки психолог ДСНС України є суб'єктом екстремальної діяльності. Тому при розробці структурно-функціональної моделі професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби ми опирались на методологічні положення, пов'язані з дослідженнями екстремальної психології, які подані у працях О. Матеюка, С. Олексієнка, Н. Оніщенко, В. Осьодла, Є. Потапчука, І. Приходька, О. Сафіна, О. Тімченка, М. Томчука. Потрібно зазначити, що специфічна структура діяльності психологів ДСНС України характеризується: складністю виконуваних завдань, які не мають єдиного алгоритму; стресогенними умовами праці, які негативно впливають на психіку спеціалістів; різноплановістю та поліфункціональністю. Ми розділяємо думку С. Іванової, яка зазначає, що діяльність практичного психолога поділяється на два періоди: повсякденна праця та робота в екстремальних ситуаціях. Вважаємо, що для кожного періоду характерні свої стресогенні чинники, які потребують детального вивчення та вимагають специфічної підготовки особистості, що в подальшому дасть можливість фахівцю справлятися з ними у процесі виконання функційних обов'язків.

Зміст навчального процесу потрібно вибудовувати, урахувавши основні посадові функції, які повинен виконувати психолог екстремального профілю діяльності. Опіраючись на розроблені С. Максименком та Т. Ільїною виробничі функції та типові завдання практичних психологів, ми виокремлюємо основні завдання діяльності психолога оперативно-рятувальної служби, де разом із загально відомими (організаційне, психодіагностичне, просвітницьке, профорієнтаційне, психопрофілактичне, психокорекційне) ми вводимо *професійно-екстремальне завдання*, яке пов'язане з діяльністю в особливих та екстремальних умовах, наданням екстреної психологічної допомоги постраждалим.

Ми дотримуємося концепції професійно-екстремальної підготовки, розробленої М. Козяром, яка дозволяє технологічно вирішити педагогічні проблеми підготовки до діяльності психологів екстремального профілю. У контексті вищезазначеного при підготовці психолога потребують розробки навчальні дисципліни, які спрямовані на вивчення теоретично-прикладних аспектів діяльності у різних видах професій, пов'язаних із ризиком для здоров'я особистості. Методологічно важливими для вирішення поставленої проблеми є реалізація принципів: *зв'язку теорії та практики*, де значна увага приділялась спеціалізованим авторським навчальним курсам, спрямованим на вдосконалення майстерності психолога для роботи у ризиконебезпечних ситуаціях; *екстремальності*, де використовувалось моделювання загроз у спеціально організованому психолого-тренувальному центрі, в якому створювали умови, максимально наближені до реальних надзвичайних

ситуацій; *зворотного зв'язку*, який реалізовувався при дослідженні індивідуально-психологічних характеристик майбутніх психологів та їх впливу на успішність професійної підготовки.

Створено *структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби* (рисунок 1), під якою ми розуміємо систему науково обґрунтованих і практично-перевіраних положень, що розкривають мету, завдання, структуру, принципи, етапи, функції, критерії, показники і методи реалізації навчальних технологій у закладах вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій. У структурі побудованої нами моделі ми виокремлюємо такі блоки: концептуальний, функціональний, технологічний, оцінно-результативний.

Визначальний блок нашої моделі – *концептуальний*, який є вихідним відносно інших компонентів. Основними елементами нашої моделі є: на «*вході*» – соціальне замовлення на підготовку психологів оперативно-рятувальної служби; на «*виході*» – випускники закладів вищої освіти ДСНС України з відповідним рівнем професійної підготовленості до діяльності в особливих та екстремальних умовах. *Мету моделі* можна окреслити як підвищення рівня та якості підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби. *Методологічними підходами* є: праксеологічний, системний, особистісно-діяльнісний, екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки фахівців. Визначено такі *принципи професійної підготовки* майбутніх психологів ДСНС України: ефективності; адекватності; оптимізації; структурності та системності; неперервності та наступності; єдності свідомості та діяльності; розвитку особистості в діяльності; індивідуального підходу; зв'язку теорії та практики; екстремальності; зворотного зв'язку. При розробці моделі ми намагалися дати відповідь на три основні питання: «Чому вчити? Кого вчити? Як вчити?», що і визначило основні *завдання професійної підготовки*: *цільове, акмеологічне, методологічне*.

Функціональний блок авторської моделі професійної підготовки містить *функції, критерії та показники*. *Репродуктивна функція* дає змогу відтворювати отримані знання, вміння та навички в подальшій професійній діяльності. Діяльнісно-операційний критерій цієї функції відповідає за врахування специфіки стресогенних ситуацій і здатності особистості застосовувати професійні вміння в особливих та екстремальних умовах. Показниками функції є: структура та стрес-чинники професійної діяльності психолога оперативно-рятувальної служби. *Корекційна функція* відповідає за розвиток і корекцію професійно важливих якостей майбутнього фахівця в процесі професійної підготовки. Основним критерієм функції є особистісно-мотиваційний, а показниками – професійно важливі якості студентів та курсантів. *Навчальна функція* пов'язана зі змістовно-інформативним критерієм, який визначає інтегровану систему професійних знань про зміст роботи психолога в екстремальних умовах. Показниками функції є: професійні знання, вміння та навички.

В основу *технологічного блоку* покладено *етапи, компоненти та методи* професійної підготовки. Першим компонентом, котрий пов'язаний з діяльнісно-операційним критерієм, є професійний відбір, який здійснюється на пропедевтичному (підготовчому) етапі при вступі у заклад вищої освіти. На основному етапі, котрий триває впродовж усього навчання, виділяються два взаємозумовлені та взаємопов'язані компоненти: у складі особистісно-мотиваційного критерію це є психопрофілактична та психокорекційна робота, яка реалізується у вигляді тренінгів, та спрямована на розвиток професійно важливих якостей особистості; у складі змістовно-інформаційного критерію – це базова теоретична, базова практична та професійно-екстремальні підготовки, які формують відповідні знання й уміння, необхідні для професійного становлення особистості.

Важливою складовою технологічного блоку є *суб'єкти* професійної підготовки. Ми дотримуємося принципу суб'єкт-суб'єктних відносин учасників освітнього процесу, де, з одного боку суб'єктами виступають студенти та курсанти закладів вищої освіти, які проходять навчання за спеціальністю «Психологія»; а з іншого – працівники закладу вищої освіти. Так, на пропедевтичному етапі – це є психологи та медики, які здійснюють професійний відбір та медичний огляд абітурієнтів; на основному етапі – психологи, які займаються психологічним супроводом професійної підготовки; керівництво курсів (заступники начальників курсів з виховної та соціально-психологічної роботи), які відповідають за виховання та превенцію негативних проявів поведінки; викладачі профільюючих кафедр, котрі викладають професійні дисципліни і здійснюють психопрофілактичну і психокорекційну роботу.

Визначення компонентів професійної підготовки зумовило підбір відповідних *методів і форм* їхньої реалізації. Психодіагностичний метод застосовуються під час тестування при професійному відборі. За допомогою психокорекційних методів проводяться тренінги, які спрямовані на розвиток професійно важливих якостей студентів та превенцію дезадаптаційних деструктивів їх психіки. Дидактичні методи використовуються нами в навчальних заняттях, практичній підготовці та самостійній роботі.

Оцінно-результативний блок моделі пов'язаний зі створенням критеріально-діагностичного апарату, який дає змогу діагностувати відповідний рівень підготовленості випускника та на цій основі визначити загальну ефективність професійної підготовки. *Система контролю* вказує на відповідність побудови процесу підготовки вимогам акмеограми психолога оперативно-рятувальної служби та галузевим стандартам освіти.

Результатом професійної підготовки на пропедевтичному етапі є достатній рівень професійної придатності індивіда, який діагностує наявність в абітурієнта професійно важливих якостей, на основному етапі – позитивна динаміку їх розвитку, а також сформованість професійних знань, умінь і навичок. *Оцінювання ефективності* здійснюється на основі діагностики рівня підготовленості випускників.

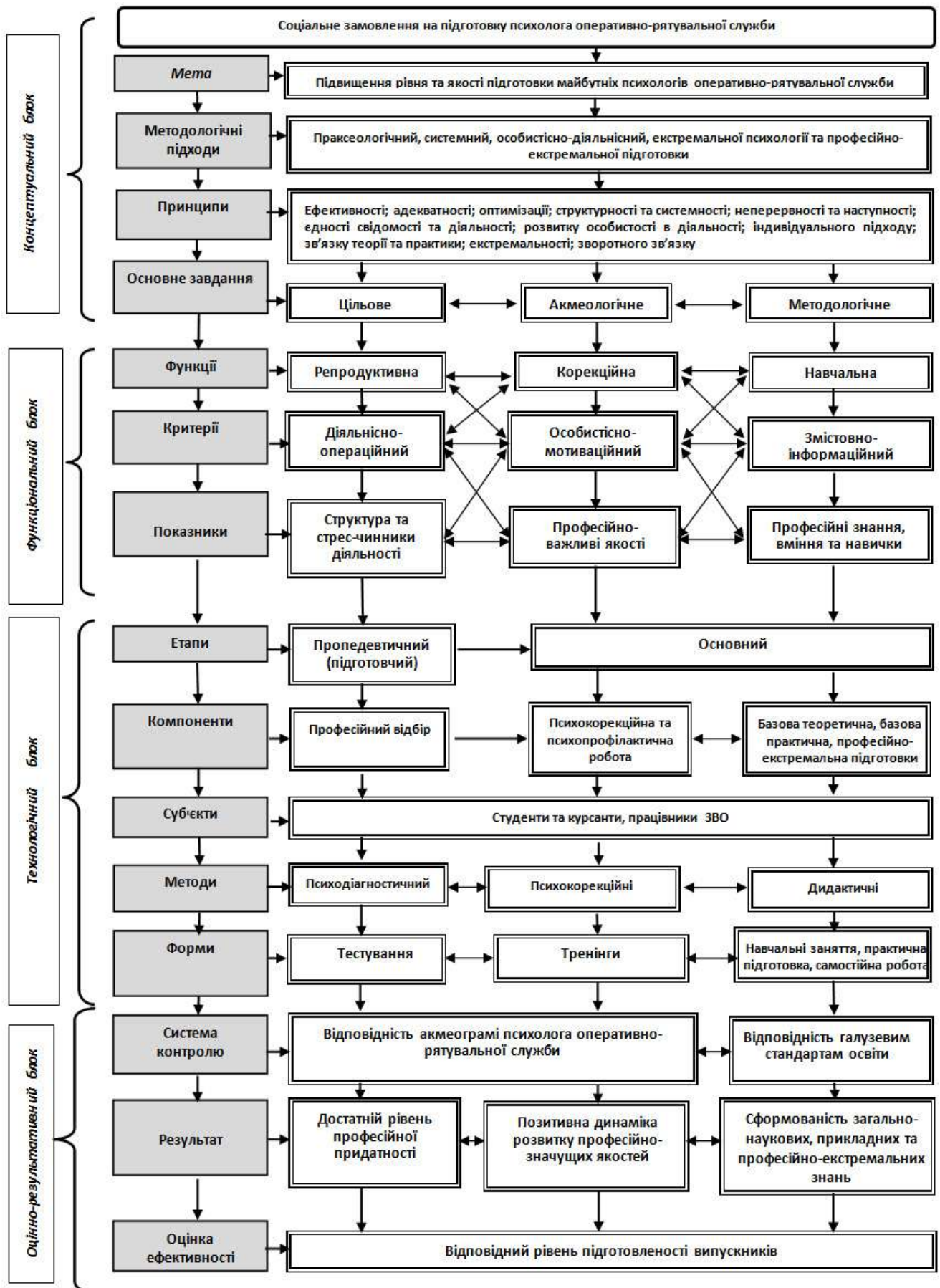

Рисунок 1 – Структурно-функціональна модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби

Зазначене актуалізує необхідність емпіричного вивчення критеріїв та показників професійної підготовки майбутніх психологів в освітньому середовищі закладу вищої освіти ДСНС України.

У **третьому розділі** – «Експериментальне дослідження динаміки показників діяльно-операційного критерію професійної підготовки майбутніх психологів до діяльності в особливих та екстремальних умовах» – розкрито особливості діяльності фахівця-психолога оперативно-рятувальної служби; розроблено акмеограму психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій; здійснено аналіз результатів професійної придатності майбутніх психологів у процесі професійного відбору в закладах вищої освіти ДСНС України.

Специфіка професійної діяльності психолога в особливих умовах вивчалась за допомогою розробленої нами анкети «Особливості діяльності психолога оперативно-рятувальної служби», де подано блоки: функціональний, адаптаційний, мотиваційний, стрес-чинників і методів їх подолання. У дослідженні брали участь 214 осіб, серед яких є як практикуючі психологи ДСНС України, так і студенти-психологи закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які прослухали спеціалізовані навчальні дисципліни з психології діяльності в особливих умовах. Така вибірка дозволила порівняти уявлення про свою роботу практикуючих психологів ДСНС України та студентів, що дало змогу оцінити змістовне наповнення розроблених нами навчальних курсів.

Аналіз функціонального блоку свідчить, що основними завданнями діяльності психолога в екстремальних умовах, на думку респондентів, які мають професійний стаж роботи, є: психодіагностика (82,2 %); професійний відбір (74,7 %); участь у атестаційних комісіях (32,7 %); психокорекційна робота з персоналом (70,0 %); надання екстреної психологічної допомоги населенню під час надзвичайних ситуацій (67,7 %); психологічний супровід сімей загиблих (64,9 %); кризове телефонне консультування (49,0 %); участь у антипанічних (54,2 %), антисуїцидальних (57,0 %) та антитерористичних (46,7 %) бригадах. До того ж встановлено, що не існує статистично значущих відмінностей у розумінні професійних обов'язків студентами та практичними працівниками.

При дослідженні адаптаційного блоку виявлено, що у 17,0 % працюючих психологів адаптація була ускладнена, 19,5 % осіб вказують на проблеми в особистому житті, які пов'язані з професією, водночас, як більшість студентів зазначили, що адаптаційних деструктивів до умов навчання у закладах вищої освіти у них не виникало.

При вивченні мотиваційного блоку встановлено, що у студентів переважають процесуальні мотиви вибору професії. Так, на усвідомлений вибір майбутньої діяльності вказали 84,6 % студентів проти 48,7 % практикуючих психологів, при цьому з кожним роком кількість вступників, які свідомо обирають роботу психолога, збільшується. Серед психологів ДСНС України більший відсоток респондентів із непроцесуальними мотивами вибору професії, такими як: «наявність вакантної посади» (17,0 %) та «порада батьків» (24,3 %),

що, в свою чергу, негативно впливає на задоволеність роботою. Виявлено, що у практикуючих психологів незадоволеність професією є значно вищою, ніж у студентів (29,2 % фахівців проти 13,4 % студентів). До того ж, кожен десятий працюючий психолог взагалі не обрав би цей фах в разі можливості повторного вибору, а професію психолога, який працює в екстремальних умовах діяльності, не обрав би кожен другий опитуваний.

При розгляді блоку стрес-чинників в діяльності психолога ДСНС України виявлено, що останніми є: невелика заробітна платня (34,1 %), загибель людей (31,7 %), робота з родичами загиблих (31,7 %), монотонність (26,8 %), великий обсяг роботи (24,3 %), непередбачуваність обставин (21,9 %), емоційне вигорання (19,5 %), спілкування з журналістами під час надання екстреної психологічної допомоги (17,0 %), нечіткість завдань (17,0 %), неможливість повноцінного відпочинку (14,6 %), дефіцит часу при прийнятті рішень (14,6 %), жорстка дисципліна (12,1 %), перевантаженість додатковими обов'язками (12,1 %), відсутність кар'єрного зростання (9,7 %), нервово-психічне напруження (9,7 %), відсутність творчих елементів в діяльності (7,3 %), страх загибелі (5,1 %) та травми (3,2 %). Виявлено також позитивні чинники діяльності практичного психолога, які підвищують рівень їх задоволеності професією: спілкування з людьми і надання їм допомоги (92,6 %); спілкування з аудиторією при проведенні профілактичної роботи (29,2 %); заняття психотерапевтичною практикою (24,3 %); робота в екстремальних умовах як засіб компенсації власного страху (14,6 %); можливість творчості при розробці психокорекційних програм (12,1 %) та проведенні наукових досліджень (7,3 %).

Аналіз блоку методів подолання стресу свідчить, що особистість коригує дезадаптаційні прояви за допомогою: спілкування з близькою людиною – 79,4 % респондентів, фізичних вправ – 22,8 % опитуваних, психотерапевтичних технік – 12,1 % осіб. Водночас виявлено, що кожен десятий респондент використовує шкідливі для організму методи розвантаження нервової системи, при цьому в процесі професіоналізації кількість таких осіб суттєво збільшується. Так, на тютюнопаління як релаксаційний засіб вказує вже 24,3 % практикуючих психологів проти 9,9 % студентів, а на вживання алкоголю – 26,8 % фахівців проти 5,7 % студентів. Саме тому виникла необхідність розробити та впровадити в систему професійної підготовки тренінги з саморегуляції та профілактики адитивної поведінки.

Діяльність психолога ДСНС України поділяється на два періоди: повсякденна діяльність у особливих умовах і діяльність в екстремальних ситуаціях. У результаті кореляційного аналізу виявлено, що для кожного періоду характерні свої стресові чинники. До стрес-чинників екстремальної діяльності належать: ненормований робочий день ($r=0,240$; $p<0,01$), робота з родичами загиблих ($r=0,202$; $p<0,01$), великий обсяг роботи ($r=-0,146$; $p<0,05$), постійне нервово-психічне напруження ($r=0,154$; $p<0,01$), страх отримати травму ($r=0,160$; $p<0,01$), страх за власне життя ($r=0,125$; $p<0,01$), неможливість усамітнитися ($r=0,370$; $p<0,01$), неможливість повноцінного відпочинку ($r=0,230$; $p<0,01$), дефіцит часу при прийнятті рішення ($r=0,156$; $p<0,01$), непередбачуваність обставин ($r=0,177$; $p<0,01$), відсутність відпочинку ($r=0,273$;

$p < 0,01$), перевантаженість додатковими обов'язками ($r = 0,328$; $p < 0,01$). Водночас респонденти відмітили негативні умови повсякденної діяльності, такі як: відсутність можливості підвищувати кваліфікацію ($r = 0,331$; $p < 0,01$), кар'єрного зростання ($r = 0,315$; $p < 0,01$) та творчої діяльності ($r = 0,392$; $p < 0,01$); невелика заробітна платня ($r = 0,277$; $p < 0,01$), монотонність окремих видів робіт ($r = 0,142$; $p < 0,05$), неблагополучна атмосфера в колективі ($r = 0,214$; $p < 0,01$), емоційне вигорання ($r = 0,192$; $p < 0,01$), жорстка дисципліна ($r = 0,155$; $p < 0,05$). Насторожує той факт, що зі збільшенням тривалості перебування на посаді нівелюється бажання працювати в екстремальних умовах. Так, показник «вислуга» ($r = -0,173$; $p < 0,01$) має негативний зв'язок з особливостями діяльності психолога-практика. У свою чергу, виявлено, що несприятливі умови і нечіткість функціональних обов'язків призводять до емоційного вигорання ($r = 0,192$; $p < 0,01$), унаслідок чого проявляється надмірна саморефлексія та цілком імовірними виступають нетолерантні тактики і стратегії у вирішенні внутрішніх конфліктів.

Унаслідок факторного аналізу виокремлено чотири основні фактори: «*стрес-чинники професійної діяльності психолога ДСНС України*» (17,2 % від загальної дисперсії) як певні впливи, які виникають внаслідок роботи та негативно впливають на психіку та здоров'я; «*позитивні чинники професійної діяльності психолога ДСНС України*» (8,1 % від загальної дисперсії) як його готовність і соціально-рефлексійні намагання до самореалізації особистості у професійній сфері; «*основні напрямки роботи психолога ДСНС України*» (9,4 % внесок у сумарну дисперсію), які виявляють основні завдання професійної діяльності; «*мотиви вибору професії*» (8,8 % від загальної дисперсії).

З метою удосконалення системи професійної підготовки майбутніх психологів нами розроблена акмеограма психолога ДСНС України, яка містить: основні завдання, функції та результати професійної діяльності; знання, вміння та навички фахівця; важливі та небажані індивідуальні якості, акмеологічні інваріанти. Основними завданнями є: *організаційне*, пов'язане зі створенням системи психодіагностичних, психотерапевтичних, психокорекційних основ для продуктивного функціонування структури ДСНС України; *психодіагностичне*, яке відповідає за професійно-психологічний відбір кандидатів на службу та навчання з метою визначення їх професійної придатності до діяльності в екстремальних умовах та поглиблене психологічне вивчення осіб з ознаками ускладненої адаптації; *просвітницьке*, спрямоване на забезпечення психологічної підготовки особового складу ДСНС України; *профорієнтаційне* – професійна орієнтація серед населення з метою залучення осіб до служби в ДСНС України; *професійно-екстремальне* завдання, яке пов'язане з діяльністю в екстремальних умовах та наданням екстреної психологічної допомоги постраждалим; *психопрофілактичне* – психологічний супровід службової діяльності працівників ДСНС України з метою формування психологічної стійкості, надійності та готовності персоналу; *психокорекційне*, що пов'язане з проведенням реабілітаційних та реадaptaційних заходів серед особового складу ДСНС України після перебування в надзвичайних ситуаціях.

Акмеограма містить також розроблену нами класифікацію найбільш стійких і стабільних властивостей психологів ДСНС України. Виокремлено три класи окремих елементів професійно важливих якостей: когнітивні, характерологічні та мотиваційні. До когнітивних належать властивості психічних процесів (увага, мислення, пам'ять); до характерологічних – вольові, емоційні, комунікативні якості особистості (лабільність нервової системи та темп реакцій, здатність до самоактуалізації, комунікабельність та гнучкість у спілкуванні, чуйність, емоційна стабільність, розвинута воля, компенсаторні захисні механізми психіки); до мотиваційних – особливості мотиваційної сфери фахівців (екстернальний локус-контроль, здатність до прогностичності власної діяльності, внутрішня процесуальна мотивація, мотивація досягнення успіху, пізнавальна активність). Виявлено також небажані індивідуальні якості психолога ДСНС України: мотивація уникнення невдач та зовнішня непроцесуальна мотивація, низька здатність до самоактуалізації, надмірна або низька комунікативність, інтернальність, емоційна нестабільність.

Одним з компонентів професійної підготовки майбутнього психолога ДСНС України, на нашу думку, є професійний відбір, який визначає рівень професійної придатності індивіда. У сучасних умовах професійний відбір (медичний, психологічний, психофізіологічний) психолога не здійснюється ні при вступі у заклади вищої освіти, ні впродовж навчання на факультетах психології, ні у подальшій професійній діяльності в цивільних установах. Хоча є окремі спроби забезпечити професійний відбір психологів, які працюють у секторі безпеки України, проте існуючі методи відбору призначені для екстремальних видів діяльності загалом і не враховують специфіку роботи саме психолога. З метою вивчення професійної придатності до діяльності в екстремальних ситуаціях нами був проведений психофізіологічний відбір кандидатів у курсанти екстремального профілю діяльності (майбутніх рятувальників) за методикою, яка затвердженою ДСНС України, і проведена її апробація для абітурієнтів-психологів. Вибірка складала 875 осіб, із них – 79 майбутніх психологів. Відбір здійснювався за методиками, які діагностували наступні якості: реакція на рухомий об'єкт, оперативна пам'ять, сенсомоторна реакція, вербальне мислення, емоційна стійкість, на основі сукупності яких визначався рівень професійної придатності.

Діагностовано, що кожен третій респондент по вибірці в цілому є умовно придатним до діяльності в екстремальних умовах, кожен двадцятий – непридатним. Виявлено також, що серед майбутніх психологів вдвічі більше непридатних осіб, ніж серед майбутніх рятувальників. Як показав аналіз, чинна методика професійного відбору добре зарекомендувала себе при роботі з майбутніми рятувальниками, оскільки дає можливість визначити психофізіологічні показники, важливі для роботи в екстремальних умовах, проте є малоефективною при відборі психологів, оскільки не враховує всі професійно важливі якості. Саме тому є необхідність здійснення професійного відбору для студентів-психологів при вступі у заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання і перегляду критеріїв оцінки рівня професійної придатності психологів, враховуючи специфіку діяльності.

У четвертому розділі – «Експериментальне дослідження динаміки показників особистісно-мотиваційного критерію професійної підготовки майбутніх психологів до діяльності в особливих та екстремальних умовах» – проаналізовано вплив внутрішніх індивідуально-психологічних характеристик та мотивів вибору професії на успішність освітнього процесу майбутніх психологів; наведено результати формульованого експерименту з розвитку професійно важливих якостей майбутнього психолога.

Аналіз особистісно-мотиваційного критерію професійної підготовки ґрунтується на положенні особистісно-діяльнісного підходу, згідно з яким ефективність професійного становлення спеціаліста детермінується, передусім, його особистісними властивостями та домінуючою системою мотивації. У процесі констатувального експерименту, в якому брали участь 245 студентів-психологів Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, за критерієм середнього балу навчання виокремлено два рівні успішності обстежуваних: високий (56,7 % від вибірки в цілому) та низький (відповідно 43,3 %). Встановлено, що найгірші показники успішності діагностовано у першокурсників, що пояснюється складностями адаптації до специфіки закладу вищої освіти ДСНС України і суттєвими відмінностями освітнього процесу порівняно зі школою: серед них лише у 26,9 % зафіксовано високий рівень знань, а в 73,1 % – низький. Водночас виявлено, що на старших курсах успішність респондентів зростає втричі: так, на випускному курсі низький рівень знань зафіксовано лише у 23,4 % осіб.

З метою вивчення індивідуально-психологічних характеристик використовувався блок психодіагностичних методик, за допомогою яких діагностувалось 130 показників. У констатувальному експерименті виявлено, за допомогою кореляційного аналізу, найбільш важливі особистісні якості, які детермінують успішність у навчанні майбутніх психологів. До них належать: *пізнавальна мотивація* ($r=0,243$; $p<0,001$) та *намічений рівень мобілізації зусиль* ($r=0,189$; $p<0,01$), які спонукають до засвоєння знань та формування широкого світогляду; *креативність* ($r=0,183$; $p<0,01$) як важлива передумова творчого підходу до професійної діяльності; *інтернальність* у системі взаємовідносин ($r=0,195$; $p<0,01$) як здатність особистості до прийняття відповідальності за результат спілкування; *орієнтація в часі* ($r=0,288$; $p<0,001$) як можливість реального оцінювання дійсності; *гнучкість у спілкуванні* ($r=0,235$; $p<0,001$) та *дипломатичність* ($r=0,213$; $p<0,01$), що формують високі комунікативні можливості особистості. Водночас діагностовано властивості, що знижують ефективність у соціальній взаємодії, проте важливі саме для екстремального профілю діяльності: *реактивне утворення* ($r=0,257$; $p<0,001$), що характеризує особливості поведінки індивіда у стресових ситуаціях; *імпульсивність* ($r=0,216$; $p<0,01$) як здатність до швидкого реагування та *застраємість* ($r=0,277$; $p<0,001$), яка свідчить про цілеспрямованість у подоланні перешкод.

У процесі якісного аналізу виявлено також статистично значущі відмінності у індивідуально-психологічних властивостях, мотиваційній та емоційній сферах респондентів високого та низького рівнів успішності. Для високо успішних характерними є такі риси як: конкурентоздатність, високий

інтелект, впевненість у собі, комунікабельність, довірливість, нормативність поведінки, схильність до креативності, вміння орієнтуватися в ситуації, автономність, саморозуміння, гнучкість у спілкуванні, здатність до співробітництва та компромісу. Водночас констатовано, що знижують рівень навчальної успішності: висока тривожність, невпевненість у собі, практичність, домінантність, нонконформізм, підозріливість, радикалізм, спонтанність, уникнення несприятливих ситуацій як спосіб вирішення конфліктів.

Доведено, що високо успішні студенти та курсанти впродовж навчальної діяльності вчать опановувати більш ефективні копінг-стратегії, а у неуспішних респондентів, навпаки, загострюються негативні. Виявлено, що для групи успішних обстежуваних характерними є просоціальні («вступ у соціальний контакт» і «пошук соціальної підтримки») та активні («асертивні дії») стратегії подолання стресових ситуацій, а також такі більш зрілі захисні механізми, як «реактивне утворення» та «раціоналізація», які спонукають особистість до прагнення відповідати загальноприйнятим стандартам та контролювати поведінку. Для категорії низько успішних респондентів характерними є асоціальні («асоціальні дії» та «агресивні дії») та непряма («маніпулятивні дії») копінг-стратегії, а також такі захисні механізми як «регресія» та «раціоналізація».

Констатовано, що емоційна сфера респондентів, які є високо успішними, характеризується особистісною тривожністю, схильністю до дратівливості, високою вербальною агресією, негативними емоційними станами, такими як самотність, безнадія, статевий конфлікт, почуття неприкаяності, розбіжності між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», що формує внутрішню незадоволеність, яку вони прагнуть компенсувати успіхами в професійній діяльності. У групі низького рівня успішності більш високі показники фізичної агресії, почуття провини і підозріливості.

Діагностовано також, що існують суттєві відмінності у структурі мотиваційної сфери майбутніх психологів ДСНС України. Так, для групи високо успішних студентів характерними є: висока внутрішня мотивація та пізнавальна активність, яка підвищується в процесі навчання. У них зафіксовано також високий розвиток «змагального мотиву», «мотиву самоповаги» і здатності до прогнозування своєї діяльності. Для групи низько успішних студентів характерними є: значні вольові зусилля, середня пізнавальна активність і низька внутрішня мотивація, яка в період опановування професії ще більше знижується. У цих респондентів відмічаються негативна динаміка мотиву «зміна діяльності», недостатня самоповага та зниження здатності до прогнозування своєї діяльності. Внутрішня мотивація спонукає особистість до змагання, і, як наслідок, сприяє успіху в професії, водночас як зовнішні мотиви є нестійкими і викликають часті зміни діяльності.

На контингенті, що досліджувався, виявлено також чинники, що визначили специфіку індивідуально-психологічних рис особистості, які детермінують професійну підготовленість практичного психолога до діяльності у надзвичайних ситуаціях. Факторизація психодіагностичних даних

досліджуваних по вибірці в цілому виявила таку факторну структуру професійно важливих якостей: «самоактуалізація особистості» (описує 14,5 % загальної дисперсії) як чинник, що спонукає людину до задоволення потреби у внутрішньому зростанні; «комунікабельність» (4,5 % загальної дисперсії) як здатність до побудови гармонійних стосунків з оточуючим середовищем; «мотивованість» (4,1 % загальної дисперсії) як готовність і соціально-рефлексійні намагання досліджуваних до самореалізації в професійній сфері; «екстернальність» (3,5 % загальної дисперсії) як уміння уникати почуття провини в екстремальних ситуаціях; «захисні механізми психіки» (3,8 % загальної дисперсії) як специфічні компенсаційні механізми психозахисту індивіда у стресових ситуаціях; «емоційна стабільність» (3,9 % загальної дисперсії) як здатність керувати своїми реакціями. Високий рівень успішності визначається такими факторами: «емоційна стабільність» (описує 15,5 % загальної дисперсії); «оптимальна комунікабельність» (описує 6,0 % загальної дисперсії); «висока здатність до самоактуалізації» (описує 5,5 % загальної дисперсії); «наявність внутрішньо-особистісного дискомфорту» (описує 4,4 % загальної дисперсії); «пізнавальна мотивація» (описує 4,2 % загальної дисперсії); «прогностичність особистості» (описує 4,7 % загальної дисперсії). Знижують рівень навчання такі фактори: «емоційна нестабільність» (описує 14,7 % загальної дисперсії); «низька здатність до самоактуалізації» (описує 4,8 % загальної дисперсії); «надмірна комунікабельність» (описує 4,7 % загальної дисперсії); «наявність внутрішньо-особистісного комфорту» (описує 3,6 % загальної дисперсії); «мотивація уникнення невдачі» (описує 4,1 % загальної дисперсії); «інтернальність особистості» (описує 4,5 % загальної дисперсії).

З метою розвитку та корекції професійно важливих особистісних якостей майбутніх психологів нами розроблено, апробовано та втілено у навчальний процес тренінги: «Профілактика адиктивної поведінки», «Тренінг саморегуляції», «Тренінг професійно-екстремальної готовності». Критерієм ефективності тренінгів є зміни в емоційній сфері особистості, які досліджувались за допомогою опитувальників «Діагностика рівня емоційного вигорання» (В. Бойко) та «Самооцінка емоційного стану» (А. Уесман та Д. Рікс). У формувальному експерименті контрольні заміри емоційних станів обстежуваних проводились двічі: на початку тренінгу та після його закінчення. Згідно з аналізом результатів, при якому застосовано Т-критерій Вілкоксона, статистично значущі відмінності встановлені за показниками «тривожність» ($T=-4,653$; $p<0,001$), «втомленість» ($T=-2,705$; $p<0,007$), «пригніченість» ($T=-3,517$; $p<0,001$), «безпорадність» ($T=-3,080$; $p<0,002$), що підтверджує позитивний вплив тренінгів на емоційні стани особистості, оскільки спонукає учасників здійснити рефлексію минулого досвіду і змодельовати майбутню появу позитивних конструктів. Існує також тенденція до зниження незадоволеності собою, замкненості, емоційно-етичній дезорієнтації, емоційному дефіциті, яка засвідчує, що тренінгові ефекти зумовлюють підвищення стабільності та тривалості позитивних новоутворень і дають можливість особистості переносити їх у повсякденне життя. Водночас на

статистично значущому рівні зафіксовано збільшення резистентності ($T=-1,936$; $p<0,05$), напруження ($T=-1,804$; $p<0,07$) та розширення сфери економії емоцій ($T=-2,091$; $p<0,03$), що, на нашу думку, може бути пов'язано з невпевненістю як у своєму професійному рівні, так і в можливості працювати за обраним видом діяльності, що, в свою чергу, невротизує особистість, і змушує її використовувати економію емоцій як захист від невизначеності ситуації. Доведено також, що в процесі професійно-екстремальної підготовки кількість осіб, які реагують станом бойової готовності на екстремальні ситуації, збільшується.

Отже, наше дослідження підтверджує, що успішність професійної підготовки практичних психологів оперативно-рятувальної служби детермінується численними особистісними характеристиками, синтезом соціальних і біологічно зумовлених особливостей психіки та відповідною структурою мотивації, які потрібно враховувати при розробці методів професійного відбору та корекційних заходів.

У **п'ятому розділі** – «Експериментальне дослідження динаміки показників змістовно-інформаційного критерію професійної підготовки майбутніх психологів до діяльності в особливих та екстремальних умовах» – проаналізовано зміст основних психологічних дисциплін, які пов'язані з професійно-екстремальною діяльністю; здійснено аналіз результатів формування знань, умінь і навичок у курсантів і студентів у процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти ДСНС України.

У процесі навчання майбутнього психолога для роботи в екстремальних умовах ми виокремлюємо три умовні блоки:

- базова теоретична підготовка (загально-теоретична та спеціально-теоретична), спрямована на вивчення класичних психологічних дисциплін, що здійснюється традиційними методами;

- базова практична підготовка, яка містить активні та інтерактивні форми навчальної роботи (участь у тренінгах, воркшопах, майтер-класах, практичних семінарах та дискусіях), і призначена для формування прикладних навичок та вмінь;

- професійно-екстремальна підготовка, спрямована на оволодіння знаннями та навичками з психологічних технологій, які необхідно використовувати в особливих та екстремальних умовах, та які формуються у процесі викладання спеціалізованих навчальних дисциплін, практичних занять на базі психолого-тренувального центру та навчальних практик.

Запропонована нами структурно-функціональна модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби втілена в навчальний процес кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності впродовж 2010 – 2017 років. Ефективність впровадження моделі оцінювалась за допомогою: висновків незалежних експертів, які аналізували навчально-методичний комплекс підготовки майбутніх психологів; середнього балу успішності випускників як об'єктивного показника; оцінки знань самими студентами як суб'єктивного критерію.

З метою формування спеціалізованих знань, вмінь та навичок, які стосуються діяльності психолога ДСНС України, нами розроблено й апробовано авторські навчальні курси, зокрема «Психологія діяльності в особливих умовах», «Психологічна підготовка та професійний відбір до дій в екстремальних умовах», «Психологія кризових ситуацій», «Психологія безпеки», «Психологія посттравматичної реабілітації», «Юридична психологія», «Психологія спорту».

Незалежними експертами відзначено: системність та структурованість у викладанні основних навчальних дисциплін; важливість введення спеціалізованих навчальних курсів, які пов'язані зі специфікою професійно-екстремальної діяльності; доцільність професійного відбору абітурієнтів. Так, найбільш необхідними експерти вважають курси: «Психологія посттравматичної реабілітації» (96,3 %), «Психологія діяльності у особливих умовах» (88,0 %), «Психологія безпеки» (81,5 %), «Психологія кризових ситуацій» (62,9 %), «Психологічна підготовка та професійний відбір до дій в екстремальних умовах» (77,7 %), «Психологія спорту» (59,3 %), «Фізичне виховання» (55,5 %). Аналіз середнього балу успішності показав підвищення рівня теоретико-прикладних знань від першого до четвертого курсів. Виявлено також, що з кожним роком навчання підвищується самооцінка студентами власних професійних якостей. Так, на першому курсі низько оцінили власні знання 62,8 % респондентів проти 7,4 % випускників.

Розроблено комплексний показник визначення рівня професійної підготовленості майбутніх психологів, де враховувався середній бал успішності, професійна мотивованість та розвиток професійно важливих особистісних якостей. Експериментально визначено три рівні підготовленості випускників: високий – у 11,2 % респондентів від вибірки в цілому, середній – у 55,5 % опитуваних, низький – у 33,3 % досліджуваних. Низький рівень підготовленості випускників характеризується задовільною успішністю, наявністю стану апатії в екстремальних ситуаціях, низькою професійною мотивацією. Середній рівень підготовленості відзначається посередніми успішністю та професійною мотивацією, появою стану лихоманки у надзвичайних умовах. Високий рівень підготовленості діагностувався в осіб, які відмінно навчаються, мають сильне прагнення працювати за професією, у ризиконебезпечних ситуаціях реагують станом бойової готовності. Запропонований нами комплексний показник діагностики рівня підготовленості дає можливість більш адекватно оцінити сформованість професійних знань, вмінь та навичок, а також розвиток професійно важливих якостей випускника, аніж існуюча на сьогодні система оцінювання.

ВИСНОВКИ

Представлене теоретико-експериментальне дослідження проблеми професійної підготовки сформувало уявлення про неї як про багатопланове динамічне явище та дало змогу дійти таких висновків:

1. З'ясовано, що у психологічній теорії та практиці ґрунтовно досліджується проблема професійної підготовки майбутніх психологів, проте

єдиний підхід до її визначення, моделей, змісту, структури та функцій відсутній. Встановлено, що професійна підготовка є процесом становлення особистості, який супроводжується виробленням її придатності до екстремальної діяльності; формуванням необхідних знань, умінь і навичок із конкретної спеціальності; розвитком особистісних рис, завдяки яким вона успішно функціонуватиме у професійній сфері. Зроблено висновок, що професійну підготовку майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби необхідно здійснювати з позицій урахування специфіки екстремальної діяльності та професійно важливих якостей фахівця. Попри те, що проблема дослідження неодноразово привертала увагу науковців, комплексного її вирішення на основі багаторівневої методології (наукових підходів – праксеологічного, системного, особистісно-діяльнісного, екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки) на сьогодні немає.

2. Констатовано відсутність системи професійного відбору (медичного, психологічного та психофізіологічного) серед абітурієнтів психологів на платну форму навчання на факультети психології у заклади вищої освіти ДСНС України. Чинна система психофізіологічного відбору кандидатів у курсанти не враховує специфіку діяльності та професійно важливі якості саме психолога. Виявлено, що серед майбутніх психологів вдвічі більше непридатних осіб, ніж серед майбутніх рятувальників. Тому настала нагальна необхідність переглянути критерії оцінки рівня професійної придатності психологів і розробити систему її діагностики.

3. На основі вивчення наукових джерел та емпіричного досвіду обґрунтовано концептуальні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, які спираються на багаторівневу методологію дослідження (наукові підходи – праксеологічний, системний, особистісно-діяльнісний, екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки) і реалізується в цілях, змісті, критеріях, показниках, психолого-педагогічних технологіях. ***Професійну підготовку майбутнього психолога оперативно-рятувальної служби*** ми розглядаємо як систему професійного становлення особистості, зумовлену зовнішніми та внутрішніми чинниками, пов'язану з навчанням у закладах вищої освіти ДСНС України, у результаті якого вона набуває фундаментальних знань, умінь і навичок з обраної спеціальності та комплекс індивідуально-психологічних властивостей, які детермінують її професійну придатність до спеціальностей напрямку «людина-людина» і до роботи в особливих та екстремальних умовах.

Запропоновано основні критерії оцінювання професійної підготовки психологів оперативно-рятувальної служби: *діяльнісно-операційний*, що враховує специфіку стресогенної роботи і здатність спеціаліста застосовувати професійні вміння в екстремальних умовах; *особистісно-мотиваційний критерій*, де розглядаються особистісні індивідуально-психологічні властивості майбутніх спеціалістів та інтерес до діяльності; *змістовно-інформаційний* як інтегрована система професійних знань про сутність роботи психолога в ризиконебезпечних ситуаціях. Показниками є: структура та стрес-чинники

професійної діяльності психолога оперативно-рятувальної служби; професійно важливі якості особистості; професійні знання, вміння та навички.

4. Обґрунтовано й експериментально перевірено у закладі вищої освіти ДСНС України *структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби*, яка містить такі елементи: блоки, мету, методологічні підходи, принципи, функції, критерії оцінки, показники, етапи, компоненти, суб'єкти, методи, форми, систему контролю, результат, оцінку ефективності.

Розроблена модель має риси теоретико-прогностичної структурно-функціональної моделі та може застосовуватися для аналізу професійного становлення майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, оскільки дозволяє прогнозувати і вимірювати результати процесу підготовки. Відповідно до визначених нами критеріїв оцінки професійної підготовки – діяльнісно-операційного, особистісно-мотиваційного, змістовно-інформативного – модель передбачає врахування специфіки екстремальної діяльності та розвитку професійно важливих якостей особистості в контексті освітнього процесу. Визначено етапи і компоненти професійної підготовки: на *пропедевтичному етапі* компонентом є професійний відбір, який діагностує рівень професійної придатності індивіда до ризиконебезпечної діяльності; на *основному етапі* компонентами є: по-перше, навчання (базова теоретична, базова практична, професійно-екстремальна підготовки), яке відповідає за формування рівня знань, умінь і навичок, по-друге, психокорекційна та психопрофілактична робота, технології якої дають можливість розвивати професійно важливі якості майбутніх психологів і коригувати їхні дезадаптивні прояви. Результати формувального експерименту показали, що запропонована модель є психологічно та дидактично доцільною.

5. Діяльнісно-операційний критерій вивчався за допомогою розробленої нами анкети «Особливості діяльності психолога оперативно-рятувальної служби». Виявлено, що діяльність психолога оперативно-рятувальної служби потребує спеціальної підготовки, оскільки є однією з найбільш стресогенних. Так, у кожного шостого практичного психолога ДСНС України діагностовані ускладнення процесу адаптації та наявність проблем у особистому житті, які пов'язані зі специфікою роботи. Констатовано також, що практикуючі психологи використовують шкідливі для організму методи розвантаження нервової системи: кожен п'ятий вказує на тютюнопаління або вживання алкоголю.

Визначено, що робота психолога оперативно-рятувальної служби поділяється на два періоди: повсякденна діяльність у особливих умовах і в екстремальних ситуаціях. Повсякденна діяльність характеризується такими стрес-чинниками: відсутністю можливості підвищувати кваліфікацію, кар'єрного зростання та творчої діяльності; невеликою заробітною платнею; монотонністю окремих видів робіт; великим обсягом виконуваних завдань; жорсткою дисципліною; емоційним вигоранням; нечіткістю функцій та завдань; перевантаженням додатковими обов'язками. При екстремальній діяльності стресовими чинниками є: загибель людей; робота з родичами

загиблих; непередбачуваність обставин; емоційне вигорання; спілкування з журналістами; дефіцит часу для прийняття рішень; неможливість повноцінного відпочинку та усамітнення; постійне нервово-психічне напруження; ненормований робочий день; страх за власне життя або ж отримання травми. Виділені також позитивні чинники діяльності, які підвищують рівень задоволеності професією: допомога людям, спілкування під час проведення профілактичної роботи серед населення, заняття психотерапевтичною практикою, праця в екстремальних умовах як компенсація власного страху, творчість при розробці психокорекційних програм, проведення наукових досліджень.

У результаті факторного аналізу виокремлено ключові фактори роботи психолога оперативно-рятувальної служби, такі як: «стрес-чинники професійної діяльності психолога ДСНС України», «позитивні чинники професійної діяльності психолога ДСНС України», «основні напрями роботи психолога ДСНС України», «мотиви вибору професії».

З метою урахування в навчальному процесі специфіки діяльності психолога оперативно-рятувальної служби нами розроблено акмеограму психолога ДСНС України, де висвітлено завдання, напрями, функції, результати праці, знання, вміння, навички, важливі та небажані індивідуальні якості психолога, акмеологічні інваріанти. Визначено основні завдання роботи психолога, де поряд із загальновідомими (організаційне, психодіагностичне, просвітницьке, профорієнтаційне, психопрофілактичне, психокорекційне), ми вводимо *професійно-екстремальне завдання*, яке пов'язане з діяльністю в екстремальних умовах і наданням екстреної психологічної допомоги постраждалим. Акмеограма містить також розроблену нами класифікацію професійно важливих якостей психолога оперативно-рятувальної служби: когнітивні, характерологічні та мотиваційні, які доцільно враховувати при професійному відборі.

б. Особистісно-мотиваційний критерій професійної підготовки вивчався в процесі формувального експерименту, де досліджувались мотиваційна сфера й розвиток індивідуально-психологічних характеристик майбутніх психологів, що детермінують їхню успішність.

За результатами кореляційного аналізу по вибірці в цілому встановлено професійно важливі якості майбутніх психологів, які формують мотивацію та високі комунікативні можливості особистості, необхідні для професії «людина-людина»: пізнавальна мотивація та намічений рівень мобілізації зусиль; креативність; інтернальність у системі взаємовідносин; орієнтація в часі; гнучкість у спілкуванні та дипломатичність. Роль психолога оперативно-рятувальної служби є амбівалентною, де він виконує діяльність і як психолог, і як офіцер силових структур, тому діагностовано також властивості, що знижують ефективність у соціальній взаємодії, проте важливі саме для екстремального профілю діяльності: реактивне утворення, імпульсивність і застрягаємість, які свідчать про здатність до швидкого реагування та цілеспрямованість у подоланні перешкод.

Емпірично досліджено відмінності у структурі особистості студентів різних рівнів успішності. Виявлено, що високо успішні респонденти володіють ефективними копінг-стратегіями (просоціальні й асертивні) та більш зрілими захисними механізмами (реактивне утворення та раціоналізація) в умовах загрози фізичному, психологічному та соціальному благополуччю. Для низько успішних респондентів характерні асоціальні копінг-стратегії (агресивні та маніпулятивні дії) та примітивні захисні механізми психіки (регресія), які знижують адаптивні можливості особистості в ексквізитній ситуації.

З'ясовано також, що висока успішність майбутніх психологів детермінується внутрішньою та пізнавальною мотивацією, схильністю до змагання та здатністю до прогнозування діяльності, низька успішність – мотивом зміни діяльності та значними вольовими зусиллями, які особистість витрачає на вирішення завдань при відсутності інтересу.

Констатовано також, що емоційна сфера успішних обстежуваних характеризується частою появою негативних емоційних станів – самотності, безнадії, статевого конфлікту, почуття неприкаяності, розходження між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», що формує внутрішню незадоволеність, яку вони прагнуть компенсувати успіхами у професійній діяльності.

За результатами факторного аналізу ключовими факторами, що визначають специфіку індивідуально-психологічних рис особистості по вибірці в цілому, є такі: «самоактуалізація»; «комунікабельність»; «мотивованість»; «екстернальність»; «захисні механізми психіки»; «емоційна стабільність». Встановлено також статистично-значущі взаємозв'язки і взаємозалежності між високим рівнем успішності та такими факторами як: «емоційна стабільність», «оптимальна комунікабельність», «висока здатність до самоактуалізації», «наявність внутрішньо-особистісного дискомфорту», «висока пізнавальна мотивація», «прогностичність». Знижують ефективність навчання студентів і курсантів наступні фактори: «емоційна нестабільність», «низька здатність до самоактуалізації», «надмірна комунікабельність», «наявність внутрішньо-особистісного комфорту», «мотивація уникнення невдачі», «інтернальність».

7. Змістовно-інформаційний критерій професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби, який вивчався в процесі формувального експерименту, містить три умовні блоки: базова теоретична підготовка (загально-теоретична та спеціально-теоретична), базова практична підготовка, професійно-екстремальна підготовка; остання спрямована на опанування знаннями, вміннями і навичками з психологічних технологій, які необхідно використовувати в екстремальних ситуаціях.

Розроблено й апробовано тренінги «Профілактика адиктивної поведінки», «Тренінг саморегуляції», «Тренінг професійно-екстремальної готовності». Ефективність запропонованих і реалізованих тренінгів доведено позитивними змінами таких показників як тривожність, втомленість, пригніченість, безпорадність. Розроблені нами тренінги є дієвим та ефективним засобом корекції деструктивних емоційно-вольової сфери особистості та важливим соціально-психологічним чинником, який через систему психологічних механізмів сприяє становленню професійно важливих якостей особистості.

Розроблено та апробовано авторські навчальні курси: «Психологія діяльності в особливих умовах», «Психологічна підготовка та професійний відбір до дій в екстремальних умовах», «Психологія кризових ситуацій», «Психологія безпеки», «Психологія посттравматичної реабілітації», «Юридична психологія», «Психологія спорту». За результатами формувального експерименту встановлено підвищення рівня теоретико-прикладних знань від першого до четвертого курсу, що дає можливість майбутньому фахівцю бути конкурентоспроможним на ринку праці.

Сформованість у випускника рівня професійної підготовленості слід оцінювати на основі запропонованого нами комплексного показника, де враховується середній бал успішності, професійна мотивованість і розвиток професійно важливих особистісних якостей. Виявлено, що високий рівень підготовленості діагностовано у кожного десятого, середній у кожного другого, низький – у кожного третього респондента. Діагностований рівень професійної підготовленості підтвердив дієвість та ефективність розробленої нами моделі. Водночас такі результати свідчать про потребу вивчення інших аспектів підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в особливих та екстремальних умовах, а також неможливості повного вирішення проблеми в обставинах недостатнього фінансування галузі, слабкої мотивації та незадовільної загальноосвітньої підготовленості студентів і курсантів.

Отже, мета та завдання дисертаційного дослідження досягнуті, гіпотезу підтверджено. Багатовекторне цілеспрямоване вивчення особливостей професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби має вагомий науковий теоретико-емпіричний сенс. Проведене дослідження не вичерпує всіх теоретичних і практичних аспектів проблеми професійної підготовки психологів оперативно-рятувальної служби. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є розроблення психодіагностичних засобів професійного відбору майбутніх психологів, проблем стандартизації та сертифікації психокорекційних і психопрофілактичних тренінгових програм, науковий і прикладний пошук інноваційних навчальних технологій професійної підготовки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Сірко Р. І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах : монографія. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2017. 482 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати

2. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Психологічний аналіз агресивної поведінки курсантів вищих навчальних закладів системи МНС. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : психологічна.* Львів, 2010. Вип. 1. С. 191–203.

3. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Психологічний аналіз особистісних характеристик курсантів різних рівнів успішності у навчанні. *Проблеми*

сучасної психології : збірник наукових праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. Вип. 11. С. 825–835.

4. Сірко Р. І. Практичні аспекти підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності в особливих умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, 2013. Вип. 14. Частина II. С. 337–345.

5. Сірко Р. І. Методологічні питання екстремальної психології. *Педагогіка і психологія професійної освіти* : науково-метод. журнал. 2013. № 6. С. 145–152.

6. Сірко Р. І. Змістовно-операційні засади підготовки психологів у вищих навчальних закладах до практичної діяльності в системі МНС України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : психологічна*. Львів, 2013. Вип.1. С. 334–342.

7. Сірко Р. І. Структура «Я-концепції» студентів-психологів вищих навчальних закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : психологічна*. Львів, 2013. Вип. 2. С. 158–166.

8. Сірко Р. І. Психопрофілактика наркотичної та алкогольної залежності серед студентів-психологів вищих спеціалізованих навчальних закладів. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України*. Київ, 2014. Т. XVI, част. 1, 2. С. 400–408.

9. Сірко Р. І. Проблема підготовки психологів у вищих навчальних закладах до діяльності у особливих умовах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки*. Хмельницький, 2015. Вип. 2. С. 226–240.

10. Сірко Р. І. Структура професійної придатності особистості до діяльності в екстремальних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 131–135.

11. Сірко Р. І. Теоретичні аспекти підготовки психологів у вищих навчальних закладах до діяльності в особливих умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2015. Вип. 3 (46). С. 271–275.

12. Сірко Р. І. Навчально-методичний комплекс підготовки практичних психологів до екстремальної діяльності у вищих спеціалізованих навчальних закладах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : психологічна*. Львів, 2015. Вип. 2. С. 97–105.

13. Сірко Р. І. Проблема професійної підготовки психологів до екстремальної діяльності у вищих навчальних закладах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Северодонецьк, 2015. № 1 (36). С. 356–361.

14. Сірко Р. І. Динаміка мотивів майбутніх психологів вищих навчальних закладів системи ДСНС України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : психологічна*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 179–187.

15. Сірко Р. І. Концептуальна модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Северодонецьк, 2017. № 3 (44). Т. 2. С. 119–126.

16. Сірко Р. І. Акмеограма практичного психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: психологічна*. Львів, 2017. Вип. 2. С. 63–71.

17. Сірко Р. І. Методологічні підходи до вивчення професійної діяльності в екстремальних умовах. *Pedagogy and Psychology. Science and Educational a New Dimension*. Budapest, 2015. III (37), Issue 75. P. 110–112.

18. Сірко Р. І. Методологічні підходи до психокорекції особистості під час професійної діяльності в екстремальних умовах. *Pedagogy and Psychology. Science and Educational a New Dimension*. Budapest, 2016. IV (38), Issue 77. P. 95–98.

19. Сірко Р. І. Дослідження особливостей професійної діяльності психолога в екстремальних умовах. *Pedagogy and Psychology. Science and Educational a New Dimension*. Budapest, 2016. IV (46), Issue 97. P. 80–83.

20. Sirko R. Methodological approaches to studying the professional aptitude of an individual. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. Vienna, 2016. № 2. P. 48–51.

21. Сірко Р. І. Исследование индивидуально-психологических свойств личности будущих психологов. *European Journal of Education and Applied Psychology*. Vienna, 2016. № 3. P. 77–81.

Опубліковані праці апробаційного характеру

22. Сірко Р. І. Дослідження агресивності в структурі особистості курсантів вищих навчальних закладів системи МНС та фактори, що її зумовлюють. *Особистість в екстремальних умовах*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Львів, 29 лютого 2008 р.). Львів, 2008. С. 58–60.

23. Сірко Р. І., Бейзим І. Х., Слободяник В. І. Медико-психологічні аспекти професійно-екстремальної підготовки фахівців до діяльності у надзвичайних ситуаціях. *Психологія комунікації і впливу в управлінській діяльності*: зб. тез круглого столу (м. Львів, 28 січня 2010 р.). Львів, 2010. С. 164–166.

24. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Психологічний аналіз агресивної поведінки курсантів вищих навчальних закладів системи МНС. *Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 13–14 травня 2010 р.). Львів, 2010. С. 195–197.

25. Сірко Р. І., Дейнеко Д.-М. П. Дослідження зовнішніх чинників, які впливають на рівень успішності у навчанні курсантів ВНЗ системи МНС України. *Особистість в екстремальних умовах*: зб. тез IV наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 квітня 2011 р.). Львів, 2011. С. 45–48.

26. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Соціальні та психологічні фактори виникнення адиктивної поведінки. *Гуманітарні аспекти формування особистості*: зб. статей VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27 квітня 2012 р.). Львів, 2012. С. 338–342.

27. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Я концепція в структурі особистості підлітків. *Актуальні питання організації роботи щодо захисту прав дітей*: зб.

тез всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 травня 2012 р.). Львів, 2012. С. 50–52.

28. Сірко Р. І. Особливості мотиваційної сфери у процесі підготовки спеціаліста-психолога. *Актуальні проблеми технічних та соціально-гуманітарних наук у забезпеченні діяльності служби цивільного захисту*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 4–5 квітня 2013 р.). Черкаси, 2013. Ч. II. С. 93–95.

29. Сірко Р. І., Слободяник В. І., Сірко Ю. А. Психологічний аналіз тривожності курсантів вищих навчальних закладів ДСНС України. *Проблеми психології діяльності в особливих умовах*: матеріали V міжвузів. наук. конф. (м. Черкаси, 23 квітня 2013 р.). Черкаси, 2013. С. 138–140.

30. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Психотренінгова програма соціально-психологічної адаптації курсантів та студентів першого курсу ВНЗ ДСНС України. *Матеріали 15-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників* (м. Київ, 24–25 вересня 2013 р.). Київ, 2013. С. 263–265.

31. Сірко Р. І. До питання підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності в особливих умовах. *Особистість в екстремальних умовах*: зб. статей VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7–8 листоп. 2013 р.). Львів, 2013. Ч. 1. С. 176–179.

32. Сірко Р. І. Щодо питання практичної підготовки психологів до діяльності у особливих умовах. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України*: тези VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 15 листопада 2013 р.). Хмельницький, 2013. С. 523–525.

33. Сірко Р. І. Науково-методологічні підходи в екстремальній психології. *Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22 лист. 2013 р.). Львів, 2013. С. 504–507.

34. Сірко Р. І. Практичні аспекти професійної придатності та психофізіологічного відбору рятувальників до діяльності у особливих умовах. *Управління безпекою на воді*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.). Варшава, 2015. Ч. 1. С. 41–48.

35. Сірко Р. І. Особливості професійної підготовки психологів до діяльності у надзвичайних ситуаціях. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи*: матер. III всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22–23 вересня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 314–315.

36. Сірко Р. І. Годій Л. Я. Дослідження динаміки професійних знань студентів-психологів упродовж навчання. *Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 жовтня 2016 р.). Львів, 2016. С. 586–587.

37. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Тренінг саморегуляції як психологічний засіб подолання кризових станів особистості психолога. *Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні*: зб. тез III всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19 квітня 2017 р.). Львів, 2017. С. 246–248.

38. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Використання психологічного тренінгу для подолання кризових станів у психолога. *Сучасна психологія: теорія і*

практика : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 5–6 травня 2017 р.). Херсон, 2016. С. 94–98.

39. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Аналіз успішності студентів-психологів у процесі фахової підготовки до особливих умов діяльності. *Особистість в екстремальних умовах* : матеріали VIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 травня 2017 р.). Львів, 2017. С. 109–111.

40. Сірко Р. І., Слободяник В. І., Ткаченко Т. В. Теоретичні і практичні аспекти психофізіологічного та психологічного професійного відбору майбутніх рятувальників. *Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 401–405.

41. Сірко Р. І. Оцінка рівня підготовленості психологів у вищих навчальних закладах до діяльності в особливих умовах. *Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи* : зб. наук. праць V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 жовтня 2017 р.). Львів, 2017. Вип. 5. С. 133–136.

42. Сірко Р. І. Впровадження тренінгових технологій у підготовку практичного психолога відомчих навчальних закладів. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. тез всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20 жовтня 2017 р.). Львів, 2017. С. 348–352.

43. Сірко Р. І., Баклицький І. О., Слободяник В. І. Розвиток схильності до ризику у співробітників ДСНС. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 22–23 лютого 2018 р.). Суми, 2018. С. 14–17.

44. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Особливості використання психологічного тренінгу для подолання кризових станів у психологів ДСНС України. *Стратегія реформування організації цивільного захисту* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 травня 2018 р.). Київ, 2018. С. 261–263.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати

45. Сірко Р. І., Козяр М. М., Бейзим І. Х. Особливості професійно-екстремальної підготовки фахівців до діяльності у надзвичайних ситуаціях. *Актуальні проблеми транспортної медицини: навколишнє середовище, професійне здоров'я, патологія*. Одеса, 2009. № 1 (15). С. 44–49.

46. Сірко Р. І., Баклицький І. О. Експериментальна психологія: практикум. Львів : ВОНДРВР ЛДУ БЖД, 2011. 112 с.

47. Сірко Р. І., Бейзим І. Х. Методичні рекомендації для проведення психолого-професійного тестування на базі психолого-тренувального центру Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 26 с.

48. Сірко Р. І., Карпук Г. П. Профілактика суїцидальної поведінки серед особового складу МНС: метод. рекомендації. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 26 с.

49. Сірко Р. І., Коваль І. С., Куций О. А. Корпоративна культура працівників ДСНС України: метод. рекомен. Львів : ЛДУ БЖД, 2013. 43 с.

50. Сірко Р. І., Куций О. А. Психологічні особливості проведення співбесіди з кандидатами на вакантні посади: метод. рекомендації. Львів : ЛДУ БЖД, 2013. 53 с.

51. Сірко Р. И., Куций А. А. Методические рекомендации к тренинговому занятию с журналистами по психологическим аспектам поведения в экстремальных условиях. Львов : ЛДУ БЖД, 2013. 24 с.

52. Сірко Р. І., Бейзим І. Х. Методичні рекомендації для проведення психофізіологічного дослідження вступників до Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Львів : ЛДУ БЖД, 2013. 26 с.

53. Ознайомча практика з професійно-екстремальної діяльності курсантів та студентів II курсу за напрямом підготовки 6.030103 – «Практична психологія» на посаді диспетчера навчальної пожежно-рятувальної частини Львівського державного університету безпеки життєдіяльності / укл. Р. І. Сірко. Львів : ЛДУ БЖД, 2014. 24 с.

54. Сірко Р. І., Баклицька О. П., Баклицький І. О., Слободяник В. І. Психодіагностика. Психологічний практикум. Львів : СПОЛОМ, 2015. 464 с.

55. Сірко Р. І. Особистісні характеристики майбутніх психологів вищих навчальних закладів системи ДСНС України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Сєверодонецьк, 2015. № 2 (37). С. 158–164.

56. Сірко Р. І. Деякі аспекти підготовки психологів у вищих навчальних закладах до практичної діяльності в системі ДСНС України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Сєверодонецьк, 2015. № 3 (38). С. 384–392.

57. Сірко Р. І. Динаміка копінг-стратегій та захисних механізмів майбутніх психологів вищих навчальних закладів системи ДСНС України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Сєверодонецьк, 2015. № 3 (38). Т. 3. С. 309–316.

58. Сірко Р. І. Концептуальні підходи вивчення професійної придатності. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2015. Додаток 1 до Вип. 36. Том IV (66). С. 263–272.

59. Сірко Р. І. Методологічні основи підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності у особливих умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, 2015. Вип. 18. С. 210–218.

60. Сірко Р. І. Емоційно-вольові якості майбутніх психологів вищих навчальних закладів системи ДСНС України. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2016. Додаток 3 до Вип. 36, Том III (19). С. 174–181.

61. Виробнича практика з психокорекції курсантів та студентів IV курсу за спеціальністю 053 «Психологія» на посаді фахівця відділу соціально-гуманітарної роботи Центру забезпечення діяльності ГУ(У)ДСНС України в областях / укл. Р. І. Сірко. Львів : ЛДУ БЖД, 2016. 20 с.

62. Сірко Р. І. Практичні аспекти підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності у особливих умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, 2016. Вип. 20. С. 262–271.

63. Виконання дипломних робіт зі спеціальності 053 «Психологія (практична психологія)»: метод. реком. / укл. А. В. Литвин, Р. І. Сірко ; Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Львів : ЛДУ БДЖ, 2018. 44 с.

АНОТАЦІЇ

Сірко Р. І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню проблеми професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби. На основі багаторівневої методології дослідження (наукових підходів – праксеологічного, системного, особистісно-діяльнісного, екстремальної психології та професійно-екстремальної підготовки) з'ясовано сутність поняття «професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби» і його структури як єдності діялісно-операційного, особистісно-мотиваційного та змістовно-інформаційного критеріїв. Розроблено структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби та проведена її операціоналізація. Розроблена акмеограма психолога оперативно-рятувальної служби та виокремлено ключові фактори його роботи. Виявлено, обґрунтовано та експериментально перевірено особистісні фактори, що впливають на успішність професійної підготовки. Доведено, що застосування авторської моделі сприяє особистісному і професійному розвитку студентів, формує вміння та навички професійно-екстремальної діяльності.

Ключові слова: професійна підготовка, психолог оперативно-рятувальної служби, діяльність у особливих та екстремальних умовах, рівень підготовленості випускника, професійно важливі якості, професійний відбір, професійно-екстремальна підготовка.

Сирко Р. И. Теоретико-методологические основы профессиональной подготовки будущих психологов оперативно-спасательной службы. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.09 – психология деятельности в особых условиях. – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого, Хмельницкий, 2019.

Диссертация посвящена исследованию проблемы профессиональной подготовки будущих психологов оперативно-спасательной службы. На основе многоуровневой методологии исследования (научных подходов – праксеологического, системного, личностно-деятельностного, экстремальной психологии и профессионально-экстремальной подготовки) выяснено сущность

понятия «профессиональная подготовка будущих психологов оперативно-спасательной службы» и его структуры как единства деятельно-операционного, личностно-мотивационного и содержательно-информационного критериев. Разработана структурно-функциональная модель профессиональной подготовки будущих психологов оперативно-спасательной службы и проведена ее операционализация. Разработана акмеограмма психолога оперативно-спасательной службы и выделены ключевые факторы его работы. Выявлены, обоснованы и экспериментально проверены личностные факторы, влияющие на успешность профессиональной подготовки: Доказано, что применение авторской модели способствует личностному и профессиональному развитию студентов, формирует умения и навыки профессионально-экстремальной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, психолог оперативно-спасательной службы, деятельность в особых и экстремальных условиях, уровень подготовленности выпускника, профессионально важные качества, профессиональный отбор, профессионально-экстремальная подготовка.

Sirko R. I. Theoretical and Methodological Foundations of Professional Training of Future Psychologists for Responsive-rescue Service. – Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis is for obtaining the scientific degree of the Doctor of Psychological Sciences in Speciality 19.00.09 – Psychology of Activity in the Special Conditions. – National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi, 2019.

The thesis deals with the professional training problems of future psychologists in the responsive-rescue service. Based on the multilevel methodology of research (scientific approaches – praxeological, systemic, personal-activity, extreme psychology and professional-extreme preparation) the essence of the "professional training of future psychologists for responsive-rescue service" concept and its structure as a unity of activity-operational, personality-motivational and content-informational criteria have been showed. The structural-functional model of professional training of future psychologists in responsive-rescue service was developed and its operationalization was made. The acmeogram of the responsive-rescue service psychologist is developed and the key factors of his work are outlined. Personal factors which influence professional training were analyzed, identified, substantiated and tested. It is proved that the use of the author's model promote the personal and professional development of students, developed the professionally-extreme activity skills.

Key words: professional training, the psychologist of responsive-rescue service, activities in special and extreme conditions, the proficiency level of graduate, professional-important qualities, professional selection, professional-extreme training.